

2 მან.

პროფ. ს. დანელია

ატმოსფერული ზოლთსთვლის კვილე საბეჭდონეთუი

(დეკორირირე)

პროფ. ს. ღანელია

ატომისტური ფილოსოფია ქველ საბერძნეთში

30958

(დემოკრიტი)

მეორე გამოცემა

ტიპრედაქტორი: ვ. გორგაძე
კორექტორი: ა. ჯალალანია
გადაეცა წარმოებას 25-V-33
ხელმოწერილი დასაბეჭდად 7-VII-33

სტ. კ. 72 X 105. ს. ნ. ყ. 47. 500
მთავლიტის რწმ. № ა — 826
ტირაჟი 1500. შეკვ. 289.

წინასიტყვაობა

პირველ გამოცემასთან შედარებით წინამდებარე ნაშრომის მეორე გამოცემაში შეტანილია შემდეგი ცვლილებები: 1. რამდენადაც ხელმისაწვდომი იყო ჩვენთვის, მიღებულია მხედველობაში ის გამოკვლევები, რომლებიც დაიბეჭდა ატომისტურ ფილოსოფიაზე ამ წიგნის დაწერის შემდეგ. ამასთან დაკავშირებით გადიდებულია ლიტერატურულ წყაროებზე მითითებათა რიცხვი. 2. შეკვეცილია ან სრულიად ამოღებულია ის ადგილები, რომლებიც მსჯელობის ლოგიკურ ხაზს ჩრდილავდნენ და წიგნის ადვილსა და სწორს გაგებას აბრკოლებდნენ. 3. გამაზვიებელია ყურადღება იმ პრობლემათა ირგვლივ დემოკრიტეს თეორიაში, რომლებიც ჩვენს საზოგადოებაში არსებულს აქტუალურ ფილოსოფიურ ინტერესებს უკავშირდებიან. ყოველგან, სადაც ეს მოსახერხებელი იყო, ხაზი აქვს გასაღული ატომისტური ფილოსოფიის იმ დებულებებს, რომლებიც აქცევენ მას მექანიკური მატერიალიზმის ტიპურ გამოსახულებად. 4. წიგნის ბოლოში დართულია დედნიდან გადმოთარგმნილი ნაწყვეტები ლუკრეციუსის პოემიდან „De rerum natura“.

ა. მ. მ. მ.

ელეატიზმი და ატომიზმი

ვინც ფილოსოფიის ისტორიას კარგად დაჰკვირვებდა, ის უეჭველად შეამჩნევდა, რომ საკაცობრიო აზროვნების ვითარება სოციალურად განსაზღვრულს კამათს ან დიალოგს წარმოადგენს. ორი უდიდესი მოკამათე ამ საისტორიო პროცესში არიან მატერიალიზმი და იდეალიზმი, რომელნიც ერთმანეთთან შეჯახებაში ვითარდებიან. ეს გარემოება არა ერთხელ აღუნიშნავთ და არა ერთხელ უფიქრიათ მის მიზეზზე, სანამ ჰეგელი ააგებდა მასზე მთელი თავისი მსოფლმხედველობის ძირითადს პრინციპს, რომელსაც „ცნების ვითარების დიალექტიკური კანონი“ ეწოდება. ამ კანონის მშვენიერ ნიმუშს წარმოადგენს უმნიშვნელოვანესი თეორია ანტიკური კაცობრიობისა, ატომიზმი.

ატომიზმში იდეალისტურ მოძღვრებასთან კამათში შეიქმნა. ეს მოძღვრება იყო ელეატიზმი, რომლის უმთავრესი წარმომადგენელი პარმენიდე ქრ. წ. ნებსეთე საუკუნეში ქალაქს ელეაში (აპენინის ნახევარკუნძულზე) ცხოვრობდა. მისი შეხედულებათა შინაარსი შეიძლება მოკლედ ასე დავახსიათოთ:

ეს ჰეგელსა, რომელსაც ჩვენ ვხედავთ და რომელიც მრავალ საგანთა ჯამს წარმოადგენს, ნამდვილად არ არსებობს. არ არის არც მზე და არც თვარი, არც მთა და არც ბარი, არც მუხა და არც ფიჭვი, არც ირემის და არც დათვი. ყველაფერი ეს მოჩვენებაა. რატომ? იმიტომ, რომ არ არის სიცალიერე ან ის, რაც არარაობაა, — ამბობდა პარმენიდე.

მართლაც, დავაკვირდეთ ამ უცნაურ აზრს, რომლისაგან მოდის თანამედროვე იდეალიზმიც. მუხა განა იმიტომ არ მიგვაჩნია ჩვენ მუხად, რომ ის განცალკევებულად ან გამოყოფილად არსებობს ფიჭვისაგან? ფიჭვიც იმიტომ არ არის განა ფიჭვი, რომ ის გამოყოფილად არსებობს ნაძვისაგან? რომ მუხასა, ფიჭვსა და ნაძვს შორის არ იყოს საზღვარი, რომელიც ერთს მეორისაგან გამოჰყოფს, ვერც ერთი მათგანი ვერ იარსებებდა ერთი მეორისაგან განცალკევებულად. ე. ი. არ იქნებოდა არც ფიჭვი, არც ნაძვი, არც მუხა, როგორც ასეთები. მაგრამ საზღვარი ხომ იმას ეწოდება, რაც არ არის საგანი, რომელსაც ის საზღვრავს. თუ საგანი არის რაღაც ან არსებული, საზღვარი უნდა იყოს ის, რაც ეს „რაღაც“ (ან არსებული) უკვე არ არის, ე. ი. რაც არარაობაა. არარაობის გარეშე საგანთა შორის საზღვარი შეუძლებელია. მაშასადამე, შეუძლებელია ისიც, რომ საგნები ერთმეორისაგან განცალკევებულად არსებობდნენ ან შეუძლებელია მრავალი საგნის არსებობა, თუ არ არის არარაობა. ვინც ფიქრობს, რომ მრავალი საგანი

არსებობს, ვისაც ეს ქვეყანა, რომელიც მრავალ საგნის ჯამს წარმოადგენს, სინამდვილედ მიაჩნია, ის უქველად იმასაც ჰფიქრობს, რომ არარაობა არსებობს. მას წარმოდგენილი აქვს, რომ ეს არარაობა შეიქრება იმის გულში, რასაც „რალაც“ ან არსებული (რე ობი) უნდა ეწოდოს, და განკვეთს მას მრავალ საგნად. მაგრამ განა შესაძლებელია (აყენებს ასეთს საკითხს პარმენიდე) საღმა აზროვნებამ შეიწყნაროს, რომ არარაობა არსებობს და მას ძალა აქვს რამე მოიქმედოს, — მაგალითად, საგანთა მრავლობა. შეჰქმნას? არა, ეს შეუძლებელია, ამტკიცებს პარმენიდე. არარაობას იმიტომ ეწოდება არარაობა (რე ობი), რომ ის არ არსებობს. მაშასადამე, არაფრის შემოქმედება არარაობას არ შეუძლია. მას არ შეუძლია შეიქრეს იმაში, რაც ნამდვილად არსებობს, რადგან თვითონ არარაობა ნამდვილად არ არსებობს.

თუ არარაობა არ არსებობს, მაშინ არც საზღვარი არსებობს, რადგან საზღვარი არის არარაობა. მაგრამ თუ საზღვარი არ არსებობს, მაშინ არ არსებობს არც მზე და არც მთვარე, არც მუხა და არც ფიჭვი, არც ტყე და არც ველი — ვინაიდან ყველაფერი ეს ჰგულისხმობს საზღვარს, რომელიც გამოკყოფს მათ ერთიმეორისაგან და ცალკე საგნებად აქცევს. სწორედ ასეთი დასკვნა გამოიტანა პარმენიდემაც, იდეალისტური ფილოსოფიის წარმომადგენელმა: ეს ქვეყანა, რომელსაც ჩვენ სინამდვილედ ვთვლით, არ არის ნამდვილი, რადგან არ არსებობენ საგნები, რომლებსაგანაც ის უნდა შედგებოდეს. თუ, მიუხედავად ამისა, ამ ხილულ ქვეყნიერებას ნამდვილად არსებულად ვთვლით, ჩვენ მოჩვენების მსხვერპლი ვყოფილვართ. დიახ, პარმენიდეს აზრით, ეს ქვეყანა მოჩვენებითია და არა ჭეშმარიტი, ვინაიდან ის ყალბს წინამძღვარზე ეყრდნობა, თითქოს არარაობა რალაც ან არსებული იყოს.

კარგი, ვთქვათ, რომ ეს ქვეყანა, შემდგარი ნაირ-ნაირ საგნებისაგან, რომლებიც განუწყვეტლივ იცვლებიან და მოძრაობაში იმყოფებიან, მხოლოდ მოჩვენებაა; მაშ, რა არსებობს ნამდვილად? ნამდვილად არსებობს ის, რაც არ არის არც მრავალი, და არც ფერადი, არც მოძრავი და არც ცვალებადი. იმას, რაც მრავალი არ არის, ვეძახით ერთს. მაშასადამე, არსებობს მხოლოდ „ერთი“ რალაც, რასაც არ აქვს ფერი, გემო, სუნი, რაც არ ჩანდება, არ ისპობა და უკუნითი უკუნისამდე უცვლელია. ამო იქნება ცდა ამ ერთის შეცნობისა გრძობების საშუალებით, მას აღაშინი სწვდება მხოლოდ აზროვნებით. ბევრი მანიპულაცია არ არის საჭირო, რათა ეს პარმენიდეს „ერთი“ ღმერთად იქცეს; მართლაც, ის ღმერთის ცნებიდან გადმოაკეთა პარმენიდემ.

როგორც ჩანს, პარმენიდეს თეორიის მთავარი აზრი ქვეყნის არსებობის უარყოფაში, მის მოჩვენებად გამოცხადებაში მდგომარეობს. ეს იდეალისტური თვალსაზრისის თავისი შინაარსით და, შეიძლება ითქვას, პრაქტიკული ცხოვრებისათვის უშუალოდ უსარგებლო. მართლაც, რა პრაქტიკული შედეგი შეეძლო მოეცა უშუალოდ იმ აზრს, რომ ქვეყანა არ არსებობს, რომ ის მოჩვენებაა? არავითარი, გარდა ამ მოჩვენებითს სამყაროში მოქმედებაზე ხელის აღებისა. თუ მთელი ქვეყნიერება არ არსებობს ნამ-

დვილად, მაშინ არც ჩვენ, ადამიანები, ვარსებობთ, ჩვენც მოჩვენება ვყოფილვართ და მაშინ რა აზრი აქვს ჩვენს დაუსრულებელ შრომას და ბრძოლას? ყველაფერი ის, რითაც ჩვეულებრივი ადამიანი ცხოვრობს, რაც ამხნევეებს მას და ფერს აძლევს მის ყოფას, ფუჭი ოცნება ყოფილა. ძნელია ასეთი შეხედულების პატრონისათვის ცხოვრების მძიმე ტვირთის ატანა.

მაგრამ მართო პრაქტიკული საქმიანობა კი არა, თვით მეცნიერული კვლევა-ძიებაც ძნელდებოდა იმისათვის, ვინც პარმენიდეს მოძღვრებას გულწრფელად გაიზიარებდა. თუ საგნები არ არსებობენ, რა აზრი აქვს მათ გამოკვლევას? ყველაფერი, რაც ადამიანს შეუძლია საგანზე სთქვას, გარდა იმ დებულებისა, რომ საკანი ნამდვილად არ არსებობს, იქნება შეცდომა. მაშ, რა გასამართლებელი საბუთი აქვს ფიზიკურ გამოკვლევას, რომელიც იძიებს საგნის მოძრაობას, სისქეს, სითბოს, თუ არც-სითბო, არც სისქე, არც მოძრაობა საგანში არ არის? რა აზრი აქვს საგნის ქიმიურს ან ფიზიოლოგიურს გამოკვლევას, თუ არც ქიმიური, არც ფიზიოლოგიური თვისებანი სინამდვილეში არ არსებობენ? ცხადია, რომ პარმენიდეს თვალსაზრისი ზღუდავდა მეცნიერული კვლევა-ძიების შესაძლებლობას. პარმენიდეს თეორიას შეეძლო ბრძოლა წინააღმდეგ შეხედულებასთან (როგორც იქცევოდა, მაგალითად, პარმენიდეს მოწაფე ძენონი), მაგრამ ახალი ფიზიკალური თეორიისათვის პარმენიდე საშუალოდ ჰკეტავდა კარს¹⁾.

მაგრამ კაცობრიობის აზროვნება უფრო თავისუფალია ფაქტიურად, მასზე მეტი შესაძლებლობაა დაფარული, ვიდრე ეს საჭირო იყო პარმენიდეს ფილოსოფიის უკანასკნელ ჭეშმარიტებად ცნობისათვის. პარმენიდეს იდეალიზმმა ვერ შეჰკრა ფილოსოფიური კვლევა-ძიება: მის საფუძველზე წარმოსდგა ატომიზმი, უდიდესი ფილოსოფიური თეორია, რომელმაც იშვიათი სამსახური გაუწია კაცობრიობას ბუნებრივ მოვლენათა გამოკვლევის მოზადებაში და ამ გამოკვლევის საშუალებით ბუნების დამოჩილებაში.

2.

დემოკრიტის პირიზმება

ვინ იყო ის ბრწყინვალე გენიოსი, რომელმაც ასეთი **ლევკიპპეს ხა-კითხი** ამაგი დასდო მთელს კაცობრიობას ატომისტური ფილოსოფიის შექმნით? ამ კითხვაზე პასუხად ისტორია ასახელებს ორს პირიზმებას: ლევკიპპეს და დემოკრიტეს, იმ დიდებული ჰელადის შვილებს, რომელმაც საძირკველი ჩაუყარა თანამედროვე მსოფლიო კულტურას.

ამ ორში პირველის (ლევკიპპეს) არსებობა არ არის საკმაოდ დადასტურებული. არამც თუ ჩვენ, რომელნიც 24 საუკუნის მანძილთ ვართ დაშორებული ატომიზმის გაზენის ეპოქისაგან, არამედ თვით ატომიზმის

1) მართალი იყო ამიტომ არისტოტელი, როდესაც ელატებს უწოდა „არაფიზიკოსები“ (ἀφαιστικαί). H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, 18 A 26.

მიმდევარს ეპიკურესაც, რომელიც ცხრვრობდა ქრ. წ. მეოთხე საუკუნეში და, მაშასადამე, გაცილებით უფრო დაახლოვებული იყო ქრონოლოგიურად ამ ეპოქასთან, უჭირდა ზემოხსენებული ფაქტის შემოწმება და ამის გამო მან შესაძლებლად დაინახა უარყოფა ლევიკიპეს ნამდვილი არსებობა¹⁾. თანამედროვე მეცნიერთა შორის ამ საკითხის გადაწყვეტაში აზრთა სხვადასხვაობაა: ზოგი (Rohde)²⁾ ემხრობა ეპიკურეს, სხვები კი ამტკიცებენ ამის წინააღმდეგ, რომ ლევიკიპე ნამდვილად არსებობდა და რომ ის იყო სწორედ ისტორიული დამაარსებელი ატომისტური ფილოსოფიისა, რომელიც კერძო ხასიათის მეცნიერული გამოკვლევების საშუალებით მხოლოდ შეავსო მისმა მოწაფემ დემოკრიტემაო (Diels)³⁾. სამწუხაროდ, უნდა ითქვას, რომ ვერც ერთი მხარე, რომელიც მონაწილეობას იღებს ამ დავაში, ვერ ამტკიცებს საკმაოდ თავის შეხედულებას და ვერ აბათილებს მოწინააღმდეგის მოსაზრებას. ასეა თუ ისე, საკითხს, არსებობდა თუ არა ნამდვილად ლევიკიპე (თუმცა ეს ფრად საყურადღებო პრობლემაა იმისათვის, ვისაც ანტიერესებს კაცობრიობის აზროვნების გმირები) დიდი მნიშვნელობა ჩვენი მკითხველისათვის მაინც და მაინც არ აქვს⁴⁾, ვინაიდან ლევიკიპეს პიროვნება იმდენად დაჩრდილული იქნა დემოკრიტეს მიერ შთამომავლობის მესხიერებაში, რომ იგი თითქმის სრულიად არ ჩანს. დღეს შეუძლებელია იმის აღდგენა, პირადად ლევიკიპემ ატომისტური ფილოსოფიის საღაროში რა შეიტანა, რადგან თუ ამ კაცს რამე დაუწერია, ყველაფერი ეს უკვე ძველად დემოკრიტეს თხზულებათა კრებულში შევიდა და დემოკრიტეს ავტორობით იყო ცნობილი ფართო საზოგადოებრივ წრეებისათვის. აი ამ მიზეზის გამო ჩვენ არ გვაქვს საშუალება ატომისტური ფილოსოფიის მთლიან შინაარსში გამოვიცნოთ, რა ეკუთვნის ლევიკიპეს და რა—დემოკრიტეს⁵⁾: ლევიკიპე ისტორიული პიროვნებაა რომ ყოფილიყო, აზროვნების თანამედროვე ისტორიისათვის, სამწუხაროდ, ის თითქმის ცარიელი ადგილია.

დემოკრიტეს სულ სხვა უნდა ითქვას დემოკრიტეს შესახებ, რომ ახალგაზრდობა მელსაც მეცნიერული სოციალიზმის მამამთავარი მარქსი, საკაცობრიო აზროვნების განვითარებაში იმდენს მნიშვნელობას ანიჭებდა, რომ მან ამ დიდებულს ჰელენის განსაკუთრებული გამოკვლევა ცი უძღვნა⁶⁾.

1) Diog. X, 13.

2) Kleine Schriften, 1901.

3) Vortrag vord. 35 Philolog. Sammlung.

4) ასე ფიქრობს აგრეთვე Baumker, Das Problem der Materie, 79.

5) გერმანელი მეცნიერი Diroff, Demokritstudien, 1899, S. 109, ცდილობს დაამყაროს განსხვავება ლევიკიპესა და დემოკრიტეს მოძღვრებათა შორის. ამ გზით მიდის ვინდელბანდიც თავის წიგნში ანტიკურ ფილოსოფიის შესახებ. მაგრამ ცდამ ლევიკიპეს მოძღვრების გამოყოფის დემოკრიტეს მოძღვრებისაგან მტკიცე შედეგები ვერ მოგვცა.

6) K. Marx, Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. რუს. თარგმანი მოცემულია გამოცემაში Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I, ГИЗ, 1928.

დემოკრიტეს ცხოვრება უფრო ცნობილია, რადგან მასზე მრავალი მოწმობა მოგვეპოვება.

დემოკრიტე, რომელსაც ძველი საბერძნეთი ფრიდრიხ ლასსლის გმირის „მტირალი ფილოსოფოსისაგან“ (პერაკლიტესაგან) გასარჩევად მეტსახელად „მოცინარე ფილოსოფოსს“ უწოდებდა, დაიბადა ქალაქ აბდერაში. მისი დაბადების წელი, დაახლოებით უნდა ითქვას, იყო 470 ქრ. წ. შეძლებული ოჯახის შვილი დემოკრიტე, ბავშვობიდანვე დიდს სიყვარულს იჩენდა სწავლისადმი და კარგი განათლებაც მიიღო. მრავალ მოთხრობიდან, რომელიც აგებულია ამ ფაქტზე, მოვიყვანთ ერთს. გადმოგვცემენ, რომ სპარსეთის მეფე ქსერქსი, ურიცხვის ლაშქართ საბერძნეთის დასაპყრობად წამოსული, შეჩერდა აბდერაში და დემოკრიტეს მამის სახლში დაბინავდა. უკანასკნელი თურმე ისე კარგად გაუმსაზინძლა მეფეს, რომ ამან კმაყოფილების ნიშნად დაუტოვა მასპინძელს მისი ნიჭიერი შვილის მასწავლებლად რამოდენიმე შოგვი, რომლებიც ქსერქს ლაშქრობის დროს თან ახლდნენ. აი ამ მოგვებისაგან უნდა თურმე შეესწავლოს ახალგაზრდა დემოკრიტეს საიდუმლო მეცნიერებანი: ღვთისმეტყველება და ვარსკვლავთა-მკითხაობა (ასტროლოგია).

რა თქმა უნდა, დამარწმუნებელი საბუთები ამ მოთხრობას აკლია.

მეტი ნდობის ღირსია ის ცნობები, რომლების მიხედვითაც დემოკრიტეს საბერძნეთის გამოჩენილ მოაზროვნეთა შეხედულებანი შეუსწავლია. უეჭველია, დემოკრიტე თითქმის ყველა დიდ ფილოსოფოსის მოძღვრებას იცნობდა; სხვათა შორის კი იცნობდა ელეატების, ემპედოკლეს და ანაქსაგორის მოძღვრებებსაც. უკანასკნელს, რომელთანაც, შესაძლებელია, მასპირადი ურთიერთობაც კი ჰქონებოდა. თვითონ დემოკრიტე ასხენებს¹⁾.

დემოკრიტეს მოგზაურობა თანამემამულეთა ფილოსოფიური თეორიების შესწავლამ დემოკრიტე ვერ დააკმაყოფილა, არამედ ცოდნის წყურვილი უფრო გაუძლიერა. ამ გარემოებამ აიძულა ის თავისი ცოდნის გასაფართოებლად უცხო ქვეყანაში გამგზავრებულყო. მოგზაურობა, რომელსაც დემოკრიტემ მამისაგან დარჩენილი დიდი ქონება მოანდობა, გრძელდებოდა ხუთიოდე წელს. ამბობენ, დემოკრიტე ინდოეთშიც იყო, მაგრამ ეს საიჭვოა. დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ მან გვარიანი ხანი გაატარა ეგვიპტეში, სადაც დაუახლოვდა ეგვიპტური ცოდნის იმდროინდელ წარმომადგენლებს: თავის თხზულების ერთს ნაწყვეტში, რომელსაც ჩვენამდისაც მოაღწია, დემოკრიტე თვითონ აღნიშნავს ამ ფაქტს²⁾. მაგრამ ამ ნაწყვეტიდან ისიც ჩანს, რომ ბევრი ახალი ცოდნის გამოტანა, მაინც და მაინც, ეგვიპტელებისაგან დემოკრიტეს არ შეეძლო, ვინაიდან თვითონ მას თურმე მეტი ცოდნა ჰქონებია. იგივე უნდა

1) Dioz., IX, 41.

2) DU, 55, B, 299. თემვა დილსს ეს ნაწყვეტი მოთავსებული აქვს „unechte Fragmente“-ს რუბრიკაში, მაგრამ სხვა მკვლევარები (მაგ. ცელლერი) სანდოდ სთვლიან მას.

ითქვას წინა-აზიის ქვეყნებში მოგზაურობის შედეგის შესახებაც (დემოკრიტეს ამ ქვეყნებშიც უმგზავრნია).

აღმოსავლეთი და მეცნიერება მართალია, კაცობრიობის სწავლა-განათლების აკვანი აღმოსავლეთში იდგა: იქიდან ამოდის ცივილიზაციის სხივ-მფენელი მზე. მაგრამ პატრიარქალურ წესწყობილების არტახებში შეკრული აღმოსავლეთი, სადაც პიროვნება გათელილი იყო საზოგადოებრივობით, გონებრივ განვითარების პირველ საფეხურებზე შეჩერდა. აღმოსავლეთში გაჩნდა წერა-კითხვა; აქ გაჩნდა პირველად არითმეტიკა, გეომეტრია, ასტრონომია¹⁾. მაგრამ ეს მეცნიერებანი, რომელნიც პრაქტიკულ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად აღმოცენდნენ, აღმოსავლეთში მხოლოდ იმდენად განვითარდნენ, რამდენადაც ეს ამ მოთხოვნილებათა თვალსაზრისით საჭირო იყო. გეომეტრია, მაგალითად, საჭირო იყო მიწის სწორ გასანაწილებლად თემებს შორის და აგრეთვე ტაძრების, მეფეთა სასახლეების და აკლდამების ასაგებად; არითმეტიკა საჭირო იყო ანგარიშების საწარმოებლად—მაგალითად, ვაჭრობის დროს; ასტრონომია საჭირო იყო სამუშაო დროს სწორ განსაზღვრისათვის: როდის თავდებამ ზამთარი, როდის იწყება გაზაფხულის თბილი დღეები, რამდენ ხანს გრძელდება ზაფხული ან შემოდგომა—ყველა ამის ცოდნა ძალიან საჭიროა, მაგალითად, მიწის მუშისათვის. გასაგებია ამიტომ, იუ რა დიდი უპირატესობა უნდა ჰქონებოდა იმ საზოგადოებრივ წრეს, რომლის მონაპოლი-ასაც ასეთი ცოდნა შეადგენდა, ე. ი. ქურუმებს. რომ ცოდნა კარგია თავის თავად, მიუხედავად პრაქტიკული სარგებლობისა, რომელიც მას უშუალოდ მოაქვს, ამ აზრამდის აღმოსავლეთი არ ამაღლებულა და ვერც ამაღლდებოდა თავისი საზოგადოებრივი წესწყობილების გამო.

მეცნიერების განვითარების პირობა მხოლოდ საბერძნეთში, სადაც ადამიანი უფრო თავისუფლად სუნთქავდა, სადაც პიროვნებას უფრო ფართო ასპარეზი ჰქონდა წინ გაშლილი, ცოდნა პირველად დაფასდა, როგორც თავისთავად კარგი რამ. უკვე მეექვსე საუკუნის ბერძნებსაც შეგნებულთ ჰქონდათ, რომ ცოდნა იმითმკი არ არის პატივსაცემი, რომ ის ქონებას შესძენს ან სხვა სარგებლობას მოუტანს თავის პატრონს. არა, ცოდნა კარგია მიუხედავად ამ უშუალო პრაქტიკული შედეგებისა. ცოდნის ასეთმა კეთილშობილურმა დაფასებამ აამალა მისი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა და იგი ადამიანის უმაღლეს მიზნად გახდა, რაც უცხო იყო აღმოსავლეთის ერებისათვის. მეექვსე საუკუნიდან დაწყებული საბერძნეთში ჩნდება უანგარო ცოდნის კულტი, რომელმაც მალე ფართო ხასიათი მიიღო. ამ გარემოებას, რომელსაც უმეველი თავისი ეკონომიური სუფუქველი ჰქონდა, შეჰქმნა ფრიად ხელსაყრელი პირობები გონებრივი განვითარებისათვის საბერძნეთში. ბერძნებმა გადმოიღეს თავის აღმოსავლურ მეზობლებისაგან მათი მეცნიერული ცოდნა, მაგრამ იგი იმდენად განავითარეს, რომ დემოკრიტეს დროს (მეხუთე საუ-

¹⁾ შტრ. E. Frank, Plato und die sogenannten Pythagoreer, Halle, 1923, 79 ff.

კუნე) თავის სამშობლოში აღზრდილი განათლებული ბერძენი თითქმის ვერაფერს შეიძენდა მეცნიერების თვალსაზრისით აღმოსავლეთის ქურუშებისაგან, თუმცა ერთი საუკუნის წინ ბერძენები ბალები იყვნენ აღმოსავლეთის ერებთან შედარებით ¹⁾).

დემოკრიტე და ჰიპპოკრატე

უცხო ქვეყნებში მოგზაურობა, რომლის დროს დემოკრიტეს საშუალება ჰქონდა უეჭველად ბევრს, მეცნიერულის თვალსაზრისით საყურადღებო მოვლენას დაკვირვებოდა, მრავალი ერის ზნე-ჩვეულებებს გასცნობოდა, მათი ავი და კარგი შეესწავლა—გვარიანი ხანი გაგრძელდა. სამშობლოში დაბრუნებული დემოკრიტე განაგრძობდა მეცნიერულ მუშაობას: სისტემაში მოყავდა მოგზაურობის დროს შეგროვებული მასალა და ახალ დაკვირვებებს აწარმოებდა. შესაძლებელია, რომ ჩვენი მოაზროვნის ორიგინალურს პიროვნებას, მის ყოფა-ცხოვრებას, რომელიც ასე განირჩეოდა ჩვეულებრივისაგან, განცვიფრებაში მოყავდა აბდერის ფილისტერები. „ეს რა კაცია“, ფიქრობდნენ ალბათ აბდერელები: „მამა-პაპეული უსაზღვრო ქონება სადღაც უცხოეთში მიფლანგ-მოფლანგა. ეხლა სამშობლოში დაბრუნდა, მაგრამ იმის მაგივრად, რომ საქმეს მოჰკიდოს ხელი და გამოასწოროს ახალგაზრდობის შეცდომები, ყურსაც არ ბებრტყავს და თავის ფოლიანტებს ჩაჰკირკიტებს. უეჭველია, სრული ჭკუის არ უნდა იყოს“. იფიქრეს და, როგორც ვადმოგეცემენ, გადასწყვიტეს საგანგებოდ მოეწვიათ დემოკრიტეს ჯანმრთელობის შესამოწმებლად მთელს საბერძნეთში გამოჩენილი ექიმი ჰიპპოკრატე. უკანასკნელი თურმე ჩამოვიდა აბდერაში, გაეცნო დემოკრიტეს, რომელმაც ის მიიღო დიდი კადრის ქვეშ სხვადასხვა მეცნიერული პრეპარატებით გარშემორტყმულმა, გაიცნო მისი მეცნიერული ნაპუშევარიც და დარწმუნდა, რომ საქმე გენიალურ ადამიანთან ჰქონდა. ამ დროიდან იწყება ამ ორი დიდი ისტორიული პიროვნების დაახლოვება:

დემოკრიტეს თხზულებები

თავის ხანგრძლივი ცხოვრების განმავლობაში, რომელიც შეწყდა ალბათ 380 წელს, დემოკრიტეს მრავალი თხზულება დაუწერია (ამ თხზულებებისაგან ჩვენამდის მოაღწია მხოლოდ განცალკევებულმა ნაწყვეტებმა). არ დარჩენილა თითქმის არც ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემა იმ დროინდელი მეცნიერებისა, რომელსაც ეს დიდი მოაზროვნე არ შეჰხებია თავისი ბასრი მსჯელობით. ასტრონომია, ფიზიკა, ბოტანიკა, ზოოლოგია, ანთროპოლოგია, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, ესთეტიკა, ეთიკა—ყველა ამ დარგში დემოკრიტემ შესანიშნავი და მშვენიერი სტილით დაწერილი გამოკვლევები დაუტოვა კაცობრიობას. მაგრამ ატომიზმის წარუვალნი მნიშვნელობა მხოლოდ ამ კერძო ხასიათის გამოკვლევებში როდი იყო, არამედ (და ისიც უმთავრესად) იმ ფილოსოფიურ საფუძვლებში, რომლებიც სარჩულად ეღვა ზემოჩამოთვლილ მეცნიერულ გამოკვლევებს.

1) Herod., II, 142.

ატომიზმის მიზანი გავეცნოთ მოკლედ ატომიზმის ფილოსოფიურ საფუძვლებს. მათი გაგება გაგვიადვილდება, უკეთეს გვეჩვენება სახეში, რომ ატომიზმი შექმნილი იყო ელევატური იდეალიზმის მიერ შეზღუდულ ფიზიკალური კვლევა-ძიებისათვის იდეალისტურ ფრჩხილების მოსახსნელად. მთელი ატომისტური ფილოსოფიის დედა-აზრი სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ დაასაბუთოს ბუნების ფიზიკალური გამოკვლევა და შექმნას სწორი პრინციპები მის შესაცნობად. აქედან ცხადია, თუ რა უფსკრული არსებობს, არა მარტო ელევატებსა და დემოკრიტეს შორის, არამედ დემოკრიტესა და სოფისტებს შორისაც, რომლებიც ბუნების შესწავლის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ (გორგია). დემოკრიტე არ იყო სოფისტი, როგორც ერთი გერმანელი მეცნიერი (რიტტერი¹) ფიქრობდა. მაგრამ არც ელევატი იყო იგი.

ბუნება ნამდვილად არსებობს თუ ელევატი პარმენიდე თავის მასწავლებლის, ქსენოფანეს, კვალად ამტკიცებდა, რომ ეს ქვეყნიერება ან ბუნება არ არსებობს, რომ ის მხოლოდ მოჩვენებაა, დემოკრიტე გამოდის წინააღმდეგი დებულებიდან, რომელიც მას უდავო ქეშმარიტებად მიაჩნია. მისი აზრით ბუნება ნამდვილად ან ქეშმარიტად არსებობს; ეს ქვეყნიერება სინამდვილეა და არა სიზმრის მზგავსი მოჩვენება. სინამდვილეა, მაშასადამე, ამ ქვეყნიერების შემადგენელი ნაწილებიც: მზე, და მთვარე, ტყე და ველი, ე. ი. ყველაფერი ის, რის ნამდვილ არსებობასაც იდეალისტი პარმენიდე უარყოფდა.

აქედან ცხადია, რომ დემოკრიტეს უცნია მრავლობისა და მოძრაობის არსებობაც; თუ ბუნება ნამდვილად არსებობს, ნამდვილი უნდა იყოს საგნებიც, რომლებისაგან ის შედგება; მაშასადამე, მოძრაობა და მრავლობა, რის გარეშეც საგნები წარმოუდგენელია, სინამდვილეა და არა სიზმარი. ამაშია ის დედა-აზრი, რომელმაც წარმოშვა ატომიზმი და მისცა მას მიმართულება.

ერთი რამ ცხადია: ვინც მოძრაობასა და მრავლობას სინამდვილედ სცნობდა, მას მათი შესაძლებლობის პირობების სინამდვილედ უნდა მიეღო. მართლაც, თუ მოძრაობის პირობა ნამდვილად არ არსებობს, მაშინ ვერც მოძრაობა იარსებებს. თუ კი მოძრაობა არსებობს ნამდვილად, მაშინ არსებობს მისი შესაძლებლობის პირობაც.

რა არის ეს პირობა, რის გარეშე შეუძლებელია მოძრაობა და მრავლობა?

უკვე პარმენიდემ გასცა ამ კითხვას გადაწყვეტილი პასუხი²).

1) H. Ritter, Gesch. d. Philos., I, 589.

2) დემოკრიტეს დამოკიდებულება ამ მუხლში პარმენიდესთან უფრო დაწვრილებით გადმოცემულია ჩემს წერილში „К проблеме науки у Демокрита“, რომელიც დაბეჭდილია კრებულში „Вопросы философии и социологии марксизма“, Тифлис, 1931.

წამდელიად მოძრაობა და მრავლობა შესაძლებელია მხოლოდ სიცალიერის (არარაობის) პირობით. მოძრაობა არის მხოლოდ იქ, სადაც არის სიცალიერე; იქ კი, სადაც მთელი სივრცე დაკავებულია ნივთიერებით და ცალიერი ადგილი არ არის, მოძრაობაც შეუძლებელია, ვინაიდან სხეულს არ აქვს თავისუფალი ადგილი, სადაც მას შეუძლია ძველი ადგილიდან გადასვლა. აგრეთვე მრავლობაც არ არის იქ, სადაც არ არის სიცალიერე: თუ მრავალი საგანი ისეა მჭიდროდ გადაბმული ერთი მეორეზე, რომ ცალიერი ადგილი შუაში არ ჩიება, მაშინ არ ყოფილა საზღვარი, რომელიც ერთს საგანს გამოჰყოფს მეორისაგან, ე. ი. მრავალი საგანი კი არა, მხოლოდ ერთი საგანი ყოფილა ამ პირობით. მაშ, მოძრაობა და მრავლობა შესაძლებელია მხოლოდ იქ, სადაც არის ცალიერი სივრცე.

ეს უკანასკნელი დებულება ატომიზმმაც მიიღო უკან: მათოდ: მისი თვალსაზრისითაც, მოძრაობა და მრავლობა ცალიერ სივრცეს ჰგულისხმობენ.

პირობა

რომ მოძრაობა და მრავლობა სინამდვილეა, ეს ატომიზმისათვის, როგორც ითქვა, აქსიომატური ხასიათის გამოსავალი დებულება იყო. ახლა, რაკი აღმოჩნდა, რომ მოძრაობისა და მრავლობის პირობა ცალიერი სივრცეა, ცხადია, დემოკრიტეს ცალიერი სივრცე სინამდვილედ უნდა გამოეცხადებია. პარმენიდე ცალიერ სივრცეს არარაობას ეძახდა და უარყოფდა მის არსებობას; აქედან კი აუცილებელი იყო მისთვის ბუნების არსებობის უარყოფაც. დემოკრიტე, პირუკუ, ქვეყნიერების არსებობას აქსიომატურ ჭეშმარიტებად სთვლიდა და ამიტომაც მისთვის აუცილებელი გახდა ცალიერი სივრცის არსებობის ცნობა: **ცალიერი სივრცე არსებობს**, ამბობს დემოკრიტე.

რომ უფრო ნათლად წარმოგვიდგეს ის გადატრიალება, რომელიც დემოკრიტემ აზროვნების ისტორიაში მოახდინა, მისი დამოკიდებულება პარმენიდესთან შემიდგის. სილოგიზმებით შეგვიძლია გავათვალსაზიროთ¹⁾.

პარმენიდე: თუ არ არის არარაობა (ცალიერი სივრცე), არც მოძრაობა და მრავლობა (ბუნება) არის. არარაობა არ არის (ვინაიდან ეს გამომდინარეობს არარაობის ცნების ლოგიკურ ანალიზიდან). მაშასადამე, მოძრაობა და მრავლობაც (ბუნება) არ არიან.

დემოკრიტე: ცალიერი სივრცე (არარაობა) არის, თუ არის ბუნება (მოძრაობა და მრავლობა). ბუნება არის (ვინაიდან ამას ამტკიცებს ჩვენი გამოცდილება). მაშასადამე, ცალიერი სივრცე (არარაობა) არის.

როგორც ვხედავთ, ამ ორი სილოგიზმის მთავარი წინამძღვრები ერთსა და იმავე აზრს შეიცავენ; ოღონდ ის, რაც პარმენიდესთვის უმცროს წინამძღვარს წარმოადგენდა, დემოკრიტეს პრედიკატის შეცვლილი ნიშნით დასკვნაში აქვს მოყვანილი, და პირუკუ, რაც დემოკრიტესათვის წინამძღვარი შეიქმნა, ის პარმენიდესათვის (აგრეთვე შეცვლილი ნიშნით) დასკვნა იყო. ეს ნიშნავს იმას, რომ პარმენიდე გამოდიოდა განყენებული ცნე-

1) შრდ. Aristoteles, De gener et corrupt., I, 8.

ბიდან (არარაობის ცნებიდან) და ამ ცნების შინაარსს, აღმოჩენილს აბსტრაქტული ანალიზის საშუალებით, დაუქვემდებარა მან ცდის საშუალებით მიღებული ცოდნა (მრავლობის და მოძრაობის წარმოდგენები ხომ ცდისგან მოგვცის): მრავლობა და მოძრაობა არ არსებობენ, რადგან არ არსებობს არარაობაო. დემოკრიტემ კი, წინააღმდეგ ამისა, ცდის საშუალებით მიღებულს დებულებას დაუქვემდებარა განყენებული ცნების პოდიკატი: არარაობა არსებობს, რადგან არსებობენ მრავლობა და მოძრაობაო.

ატომიზმი და ემპირია

ფრიად საინტერესოა ეს განსხვავება პა-მენიდე-სა და დემოკრიტეს შორის და მასზე ღირს დაფიქრება. აქ ნათლად მოჩანს პრინციპული დამოკიდებულება იდეალიზმსა და მატერიალიზმს შორის. იდეალისტი პარმენიდე ეყრდნობა საკუთარი აზროვნების სალაროდან აქოღებულ ცნებას, რომლის გენეზისი არ არის ახსნილი და რომლის მნიშვნელობა არ არის შემოწმებული. საიდან მიიღო მან არარაობის ცნება? ან აქვს თუ არა ამ ცნებას ობიექტური მნიშვნელობა? არც ერთს ამ საკითხზე პარმენიდე პასუხს არ იძლევა. ადვილად შესაძლებელია, რომ ეს ცნება კი არა, უსაბუთოდ შედგენილი წარმოდგენაა. ამ შემთხვევაში, მიუხედავად იმისა, რომ ლოგიკა მოითხოვს არარაობის არსებობის უარყოფას, მაინც დებულება „არარაობა არ არსებობს“ კემპარიტება არ იქნება. მარტო ლოგიკა არ არის საკმარისი გარანტია კემპარიტებისა: ჩვენ შეგვიძლია ლოგიკურად ვიმსჯელოთ, მაგრამ თუ ამ მსჯელობის გამოსავალი წარმოდგენები ყალბია, დასკვნაც ყალბი იქნება. ამიტომ მარტო ლოგიკის საშუალებით კემპარიტება მიუღწეველია: უპირველეს ყოვლისა საჭიროა შემოწმება წინასწარ მიღებული წარმოდგენებისა, რაც ლოგიკის ფარგლებს სცილდება.

პარმენიდე ამ საჭიროებას არ სცნობდა: „მე მაქვს არარაობის ცნება, მაშ, არარაობა არ არის და მაშასადამე, არ არის მთელი ბუნებაც“— აი პარმენიდეს თეორიის ღერძი, რომლის მიხედვით შემცნობი ადამიანის გონება გვევლინება ობიექტური სინამდვილის კანონმდებლად: „სინამდვილე ისეთია, როგორც მოითხოვს ამას ჩემი გონება ან, უკეთ, ჩემი თეორია“. ბევრს ალბათ ეს შეხედულება მოაგონებს ჰეგელს, რომელიც ასტრონომიის ამოცანებს მის მიერ შეთხზული ფილოსოფიური მსოფლმხედველობის საშუალებით სწყვეტდა ¹⁾ და, როდესაც მას ეტყოდნენ, რომ ეს გადაწყვეტილება სინამდვილის ფაქტებს არ ეთანხმება, სუვერენულად უპასუხებდა ხოლმე: მით უარესი ფაქტებისათვისო! შეიძლება გონება მართლაც იყოს სინამდვილის კანონმდებელი, მაგრამ გონება და არა თეორია, ვინაიდან რამდენია უგუნური თეორია, ვინ ჩამოსთვლის.

მაშ, ჯერ უნდა დამტკიცდეს, რომ შეხედულებებში გონება არის და მხოლოდ შემდეგ შესაძლებელია კიდევ პრეტენზიების განცხადება სინამდვილის კანონმდებლის ტიტულზე. მაგრამ როგორ შეიძლება დამტკიცდეს

¹⁾ შდრ. К. Фишер, Гегель, его жизнь и сочинения, перев. Н. О. Лосско-го, стр. 235. сл.

თეორიის გონიერობა, თუ სინამდვილის ფაქტებს ზურგი ვაქციეთ? ამაზე პარმენიდე პასუხს არ გაგვეცემა.

დიამეტრულად წინააღმდეგის გზით მიიმართება დემოკრიტეს ფილოსოფია. მართალია, პარმენიდესთან ერთად დემოკრიტეც სცნობს იმისაუცილებლობას, რომ ადამიანის გონებასა (თეორიის) და სინამდვილეს შორის უნდა სუფევდეს თანხმობა. მაგრამ ამ თანხმობას ის იმ საშუალებით კი არ აღწევს, რომ ფაქტიური სინამდვილე უარჰყოფს, არამედ იმით, რომ საკუთარი გონება (თეორია) ფაქტიურ სინამდვილეს დაუმორჩილა: აზრების სისტემა (თეორია) უნდა მოეწყოს ისე, რომ ის სინამდვილის ფაქტებს არ ეწინააღმდეგებოდესო. ამრიგად, ცნება, ან უფრო სწორედ, წარმოდგენა კი არ გამოდის ცდაში მოცემული სინამდვილის მბრძანებლად, როგორც ეს პარმენიდეს და შემდეგ ჰეგელის იდეალისტურ ფილოსოფიაში იყო, არამედ თვითონ ის ეწყობა ფაქტიური სინამდვილის კარნახით. ასეთია დემოკრიტეს ფილოსოფიის დაფარული პრინციპი, რომელშიდაც შემდეგ ემპირიზმის მამათმთავარმა ბეკონ ვერულამელმა მონათესავე მოვლენა სცნო სამართლიანად.

უკეთეს პარმენიდე ბუნების კანონებს იმის მიხედვით საზღვრავდა, თუ რა ესაჭიროებოდა მის მეტაფიზიკას, — დემოკრიტე, პირიქით, თვით მეტაფიზიკას იმისდა მიხედვით აშენებს, თუ რა პირობებია საჭირო ბუნების გამოკვლევისათვის. ისე როგორც პარმენიდე, არც დემოკრიტე უარჰყოფდა მეტაფიზიკას. მაგრამ პარმენიდესაგან განსხვავებით დემოკრიტეს საჭიროდ მიაჩნია ხაზი გაუსვას იმ გარემოებას, რომ მეტაფიზიკისა და, საზოგადოდ, ყოველი თეორიის, დანიშნულება ის კი არაა, რომ გაცდილი მოვლენის არსებობა უარჰყოფს, არამედ ის, რომ ეს მოვლენა ახსნას, ცდის მიერ წამოყენებული ამოცანები გადასწყვიტოს, ცდის საშუალებით მიღებული წარმოდგენების გაუგებრობა და წინააღმდეგობა მოსპოს უფრო ღრმა ანალიზით მიღწეულ ცნებების დახმარებით და ხელი შეუწყოს მთლიანი, წინააღმდეგობისაგან თავისუფალი მსოფლმხედველობის შექმნას. პარმენიდეც მეტაფიზიკა არღვევდა ამ მოთხოვნილებას: ის არამც თუ არ სპობდა თავისი დროის ადამიანის აზრების წინააღმდეგობას, არამედ საზუღამოდ აპობდა შუაზე მის შეგნებას, როდესაც ამტკიცებდა, რომ არ არსებობს მოძრაობა და მრავლობა, ე. ი. ის, რის არსებობას გრძნობები იმდენად გვარწმუნებენ, რომ მისი უარყოფა ჩვეულებრივს ადამიანს ფსიქოლოგიურად ვერ ძალუძს. მაშ, ცუდია ის მეტაფიზიკა, რომელიც იმის მაგივრად, რომ ახსნას გაცდილი, უარჰყოფს მის არსებობას, ვინაიდან ყოველი თეორია, კერძოდ მეტაფიზიკაც, მხოლოდ იმისათვის არის, რომ ხელი შეუწყოს ცდის მიერ წამოყენებულ ამოცანების გადაწყვეტას. თეორია, რომელიც ნაცვლად ამისა, უარჰყოფს თვით ამოცანას, თავის დანიშნულებას სცილდება და ნამდვილ უაზრობად იქცევა. დავიმახსოვროთ ეს დებულება, რომელიც ჩართულია დემოკრიტეს არგუმენტაციაში, რადგან ის გამოგვადგება შემდეგ თვით ატომისტური მეტაფიზიკის შესაფასებლად.

ნივთიერების პრობლემა

ზევით ჩვენ მოვხახეთ ერთი წინამძღვარი ატომისტური ფილოსოფიისა, რომელიც უკანასკნელს დადებითად ახასიათებს, როგორც ვიწრო იდეალიზმის მეტოქეს. ეს დებულებაა: არარაობა ან ცალიერი სივრცე არსებობს ნამდვილად. საჭიროა მოვნახოთ მეორე წინამძღვარიც და მთელი ატომიზმის სქემა თვალწინ წარმოდგება. ეს წინამძღვარია დებულება: „არსებობენ ატომები“. რომ საესებით გავიგოთ ამ დებულების აზრი, საჭიროა მის ისტორიას თვალი გადავავლოთ.

იონიური
ფიზიკა

ეს ისტორია იწყება იმ მომენტიდან, როდესაც მითოლოგიის გავლენისაგან განთავისუფლებულმა აზროვნებამ პირველად დააყენა საკითხი: რა არის ყველაფერი? რა არის საგანთა ბუნება? რა არის საგანთა ძირი? ყველა ეს კითხვა ერთი და იმავე კითხვის სხვადასხვა გამოთქმაა. თალესმა, რომელსაც პირველად ჰლედრა ეს საკითხი, შემდეგი პასუხი გასცა მას: ყველაფერი წყალია (ა). წყალია მიწა (a_1), ჰაერი (a_2), ცეცხლი (a_3), პირუტყვი (a_4), ადამიანი (a_5)—ერთი სიტყვით, ყველაფერი, რადგან ყველაფერში არის წყალი, რადგან ყველაფერი წყლისაგან შედგება. ვინც ამას იტყოდა, იმისათვის აუცილებლად იბადებოდა მეორე საკითხი. ვთქვათ, ყველაფერი წყალია; მაგრამ შეიძლება თუ არა ითქვას, რომ მიწა (a_1), მაგალითად, არის უბრალოდ წყალი (ა) და მეტი არაფერი: შეიძლება თუ არა ითქვას, რომ მიწა უდრის წყალს ($a_1 = a$)? ცხადია, რომ ამ კითხვაზე უარყოფითი პასუხი უნდა გავცათ: რომ ერთი კერძო საგანი (მაგალითად, მიწა) უბრალოდ წყალი ყოფილიყო, მაშინ მეორე კერძო საგანიც, მესამეც, მეოთხეც წყალი უნდა ყოფილიყო უბრალოდ, ე. ი. ჰაერიც (a_2), ცეცხლიც (a_3), პირუტყვიც (a_4), ადამიანიც (a_5) მხოლოდ წყალი იქნებოდნენ ამ პირობის ძალით. მაშასადამე, არაფითარი განსხვავება მათ შორის არ დარჩებოდა: თუ $a_1 = a$, $a_2 = a$, $a_3 = a$, $a_4 = a$, $a_5 = a$, მაშინ $a_1 = a_2 = a_3 = a_4 = a_5$. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ არ იქნებოდა არც მიწა, არც ჰაერი, არც ცეცხლი, არც პირუტყვი და არც ადამიანი. მაშ, კერძო საგანი (a_1) უნდა იყოს მეტი, ვიდრე საგანთა საყოველთაო ძირი (ა). ალენიშნოთ ეს „მეტი“ B_1 ასოთი. გამოდის, რომ კერძო საგანი a_1 არის უბრალოდ a კი არა, არამედ $a + b$, ან $a_1 = a + b_1$. აწინაირადვე მეორე საგანიც (a_2) არის მხოლოდ a კი არა, არამედ უკანასკნელზე მეტი; ოღონდ ეს „მეტი“ არ შეიძლება იყოს b_1 , ვინაიდან მაშინ a_2 იგივე იქნებოდა, რაც a_1 ამიტომ a_2 -ის „მეტი“ უნდა აღინიშნოს, როგორც b_2 , ე. ი. $a_2 = a + b_2$. ამისდაგვარად $a_3 = a + b_3$; $a_4 = a + b_4$; $a_5 = a + b_5$ და ასე სხვ. თითოეული კერძო საგანი შეიცავს საყოველთაო ძირს და კიდევ რაღაც მეტს.

რა არის ეს „მეტი“? ის არის b , მაგრამ სხვადასხვა საგნებში არა ერთი და იგივე, არამედ სხვადასხვა b : a_1 -ში b_1 , a_2 -ში b_2 , a_3 -ში b_3 და ასე ქვევით. როგორია ამ „მეტის“ (b) დამოკიდებულება საგნების სა-

ზოგადო ძირთან (ა)? როგორც თალესი, ისე მისი მოწაფე ანაქსიმანდრეც ხედავდნენ, რომ „მეტი“ არ შეიძლება იყოს უბრალო ძირი, ხ არ შეიძლება იყოს უბრალო ა. რომ ხ უბრალოდ ა ყოფილიყო მაშინ a_1 იგივე იქნებოდა რაც a_2, a_3, a_4, a_5 , ე. ი. არ იქნებოდა მათ შორის არავითარი განსხვავება: კერძო საგნები ვერ იარსებებდნენ. მაგრამ თუ „მეტი“ არ არის უბრალოდ საყოველთაო ძირი, რა უნდა იყოს ის? სხვანაირად რომ ვთქვათ, რა არის ის, რაც საზოგადო ძირს ემატება და მის სპეციფიკაციას ჰქმნის, რასაც შედეგად მოაქვს მრავალი ერთი მეორისაგან განსხვავებული საგნის არსებობა?

ანაქსიმენი

უახლოესი პასუხი ამ კითხვაზე გაცა ანაქსიმენმა: „მეტი,

(ბ) არის ძირის მდგომარეობა, ე. ი. „გასქელება“ და „გათხელება“. კერძო საგანი, მაგალითად მიწა (a_1), არის ძირი (ასეთ ძირად ანაქსიმენმა წყალის ნაცვლად ჰაერი გამოაცხადა), რომელსაც მიემატა „გასქელება“: მიწა უდრის გასქელებულ ჰაერს, $a_1 = a + b_1$. მეორე კერძო საგანიც, ცეცხლი (a_2), არის იგივე ძირი (ა), რომელსაც მიემატა მდგომარეობა — „გათხელება“: $a_2 = a + b_2$. როგორც ჩანს, თვითონ ძირი ყოველი მდგომარეობის (გასქელება-გათხელების) გარეშეა განაზრებული: ის არც სქელია, არც თხელი. ის ყოველთვის ერთგვარია და უცვლელად შედის მდგომარეობა-დამატებულ საგნებში ან ერთი და იგივეა ჰაერის სხვადასხვა მდგომარეობაში. მაგრამ რა უნდა იყოს ეს? ეს არის ჰაერის ნაწილაკები: როდესაც ისინი უახლოვდებიან ერთმანეთს, ჩვენ ვიტყვი, რომ ჰაერი იკუმშება, სქელდება; როდესაც კი ერთმანეთს შორდებიან, ჩვენ ვიტყვი, რომ ჰაერი იფანტება, თხელდება.

30958

ამრიგად, ნამდვილ ძირად ანაქსიმენისათვის ჰაერის ნაწილაკები იქცენ: რკინა არის გასქელებული ჰაერი, ე. ი. ისეთი რამ, სადაც ჰაერის ნაწილაკები მჭიდროდ არიან, რაც ბევრს ჰაერის ნაწილაკს შეიცავს; ცეცხელი კი არის გათხელებული ჰაერი, ე. ი. ისეთი რამ, რაც ცოტა ჰაერის ნაწილაკს შეიცავს. „ბევრი“ და „ცოტა“ — აი რა არჩევს რკინას ცეცხლისაგან: რკინაც იგივეა, რაც ცეცხლი (ორივე ხომ ჰაერის ნაწილაკების შეერთებაა), ოღონდ რკინაში ეს „იგივე“ ბევრად არის, ცეცხლში კი ცოტად.

დიდი ბუნდოვანობაა, უეჭველია, ამ თეორიაში: რა არის „ცოტა“ ან „ბევრი“? მაგალითად, რკინის ერთი კუბიკური მილიმეტრიც ჰაერის უფრო ბევრს ნაწილაკს შეიცავს, ვიდრე ცეცხლის ასი მილიონი კუბიკური კილომეტრი? — თუ არა, მაშინ საჭიროა ისე განისაზღვროს წამოყენებული ცნებები ახალი ცნებების დამატების საშუალებით, რომ ბუნდოვანობისათვის ადგილი არ დარჩეს.

მეორეს მხრით, თუ ჰაერის ნაწილიკებია საგნების საყოველთაო ძირი, მაშინ ყოველ საგანში არის ჰაერის ნაწილაკები. მაშასადამე, ყოველ საგანს უნდა ჰქონდეს ჰაერის თვისებები და არც ერთს საგანში არ უნდა იყოს ისეთი თვისება, რომელიც ეწინააღმდეგება ჰაერის თვისებას. მაგრამ ყველა ამჩნევს, რომ ეს ასე არ არის. ძალიან მოხერხებულად აიჩრია ანაქსიმენმა

„ძირად“ ისეთი ნივთიერება, რომელსაც ხელოვნურის აპპარატით შეუიარაღებელი ადამიანის შემეცნებისათვის თითქმის არავითარი თვისება არ აქვს: არც ფერი, არც გემო, არც სუნის, არც სიმაგრე. ასე რომ ვერც თვალთ, ვერც ყურით, ვერც ცხვირით, ვერც კანით მის არსებობას კაცი ვერ იგრძნობს¹⁾. მაგრამ მაინც შეიძლება უიარაღოდაც ჰაერში ისეთი თვისების გამოჩენა, რომელსაც ეწინააღმდეგება ამა თუ იმ კერძო საგნის თვისება. მაგალითად, ჰაერი მსუბუქია. ჰაერის, ნაწილაკებიც მსუბუქი უნდა იყოს. მსუბუქი ნაწილაკების შეერთებამ მსუბუქი საგანი უნდა მოგვეცეს ყოველთვის. წინააღმდეგ ამისა, რკინა მძიმეა. რკინის თვისება, მაშასადამე, ეწინააღმდეგება ჰაერის ნაწილაკის თვისებას, ერთი შეუთავსებელია მეორესთან. ეს კი შეუსაბამობაა: თუ ჰაერის ნაწილაკებია საგნების ძირი, ყოველ საგანში უნდა იყოს ჰაერის თვისება და არც ერთს საგანში არ უნდა იყოს ძსეთი თვისება, რომელიც ეწინააღმდეგება ჰაერის თვისებას.

ანაქსაგორი ანაქსიმენის თეორიის ეს ბუნდოვანობა და შინაგანი წინააღმდეგობა უნდა მოხსნილიყო ახროვნების განვითარების შემდეგ საფეხურებზე. ორი გზით მოხდა ეს ცდა: ერთი გზა აიჩნია ანაქსაგორმა, მეორე დემოკრიტემ. ანაქსაგორმა ის ნაწილაკები, რომლებისაგან უნდა შემდგარიყვენ საგნები მხოლოდ ჰაერის ნაწილაკებად კი არა, არამედ სხვადასხვა ნივთიერებათა ნაწილაკებად გამოაცხადა. საგნების ძირი მხოლოდ ჰაერის ნაწილაკები როდია. ამათ გარდა არის ნაწილაკები ოქროს, ვერცხლის, ცეცხლის, წყლის, სისხლის, ძვლის, ხორცის, თმის, და მრავალი სხვა ნივთიერების, ე. ი. რამდენიც ერთგვარი სხეულია (ერთგვარ სხეულს კი ანაქსაგორი ისეთ სხეულს ეძახდა, რომლის მექანიკური განაწილება არ სცვლის მთელის თვისებას: ხორცი რომ დავეკუწოთ, მაინც ხორცი დავგრჩება, სისხლის უშემცირესი მექანიკური ნაწილი მაინც სისხლია²⁾), — იმდენი სხვადასხვა თვისობრივად უცვლელი ნაწილაკები არსებობს. ცეცხლის ნაწილაკები უმთავრესად სიციხის თვისებას ატარებენ; ყინულის ნაწილაკები უმთავრესად სითხის თვისებას ატარებენ; წყლის ნაწილაკები უმთავრესად სითხის თვისებას ატარებენ; რკინის ნაწილაკები უმთავრესად სისქის თვისებას ატარებენ. ასე სხვებსაც აქვთ თავისი განსაკუთრებული სპეციფიკური თვისება: ან სიმძიმე, ან სიმსუბუქე, ან სინათლე, ან სიბნელე, ან სითბე, ან სისქე, ან სიციხე, ან სიცივე. ვთქვათ, რომელიმე საგანი, მაგალითად, ცხოველი, თბილია, მძიმეა და მავარია. მაშ, ეს სხეული შედგება შესაფერის ნივთიერების ნაწილაკებისაგან. კითხვაზე, რად არის საგანი თბილი — ანაქსაგორის თვალსაზრისით შეიძლებაოდა მხოლოდ ასეთი პასუხის გაცემა: საგანი თბილია. იმიტომ, რომ ის თბილი ნაწილაკებისაგან შედგება. რად არიან თვით ეს ნაწილაკები თბილი? — ეს ასე იყო დასაბამიდან, გვიპასუხებს ანაქსაგორი, ე. ი. საკითხს გადაუწყვეტილად სტოებებს არსებითად.

1) უმჯობელია, რომ თაღვისის წყლის ნაკლულფეანებამ მიიყვანა, ანაქსიმენი თავის ჰაერადის.

2) Burnet, Die Anfänge der griechischen Philos: 1913, s. 242 ff.

არ შეიძლება აქ არ მოგაგონდეთ მოლიერის კომედიის განთქმული გმი-
რი, რომელიც შეკითხვაზე, თუ რისთვის აძინებს ხაშხაში, იოლად უპასუხებ-
და ხოლმე: იმიტომ აძინებს, რომ მას აქვს დამაძინებელი ძალაო (vis dor-
mitiva). ვინც ისწავლა ასეთი ოსტატური ხერხი საკითხების გადაწყვეტისა,
მისთვის თავსამტკრევეი ამოცანები უკვე მოისპო. რად ათრობს ღვინო?
იმიტომ, რომ ღვინოს აქვს მათრობელი ძალა. რად გვამზიარულებს მუსიკა?
იმიტომ, რომ მუსიკას აქვს გამამზიარულებელი ძალა. ეს ხომ სიტყვიერი
ახსნაა და არა ნამდვილი. აი ასეთი პასუხების პარალელს წარმოადგენენ
ანაქსაგორის ფილოსოფიის ნიადაგზე შესაძლებელი პასუხებიც: რად გათბა
ოთახი? იმიტომ, რომ მასში შევიდენ თბილი ნივთიერების ნაწილაკები.
რად ამწვანდა მინდორი? იმიტომ, რომ მასში გაჩნდა მწვანე ნაწილაკები,
— და ასე დაუსრულებლად. არც ერთი საკითხი გამოკვლევას და დაფიქრე-
ბასაც კი არ მოითხოვს, რადგან ერთის მხრით მზგავსი მხოლოდ მზგავ-
სისაგან ჩნდება, მეორეს მხრით კი ელემენტურ თვისებათა მატარებელ
ნაწილაკების სახეები განსაზღვრული არ არის¹⁾, და ყველას შეუძლია თა-
ვისი ნაწილაკები შემოგვაჩეროს. მოკლედ რომ ვთქვათ, ანაქსაგორის მოძ-
ღვრება თუმცა ხსნის ანაქსიმენის თეორიის შინაგან წინააღმდეგობას,
მეგრამ ეს მოხსნა ერთობ ძვირად უჯდება: ის სრულიად სპობს მეც-
ნიერებას²⁾, როგორც საყოველთაოდ სავალდებულო დებულებათა სისტემას,
და მეცნიერული ახსნის ადგილზე მხოლოდ სიტყვიერ ახსნას აყენებს. ამ
მხრით ანაქსაგორის ჰომოიომერები (ნაწილაკები) სრულიად ემზგავსებიან
საშუალო საუკუნოების ობსკურანტების მიერ გამოგონებულ სუბსტანციალ
ფორმებს³⁾, რომლების თეორიასაც დასცინოდა მოლიერი ზემოხსენებულ
კომედიაში.

დემოკრიტეს გზა თუ ანაქსაგორის გზამ ჩიხში შეგვიყვანა, დემოკრიტემ
ისეთი გზა აირჩია, რომელიც დღესაც, მას შემდეგ რაც
მეცნიერთა საუკეთესო ნაწილმა ოცდაოთხი საუკუნის განმავლობაში
იარა ამ გზით, ბოლომდის გავლილი არ არის, პრინციპულად თუ ვიმს-
ჯელებთ. ანაქსიმენის თეორიის შინაგან წინააღმდეგობას ის იმით კი არ
ასწორებს, რომ საგანთა „ძირებს“, ერთობ აღებულთ, ანაქსაგორის მზგა-
ვსად მიაწეროს ყველა ის თვისება, რომელიც კონკრეტულ საგნებს აქვს.
არა, ის ირჩევს დიამეტრულად წინააღმდეგ გზას⁴⁾: საგანთა „ძირებს“ ან

¹⁾ შდრ. Дюгем, Физика качеств (მოთავსებულია კრებულში Новые идеи в философии, წიგნი მეორე, გვ. 184).

²⁾ თ. გომპერტის თქმით, Griechische Denker, I, 186. ანაქსაგორმა, „das Kind mit dem Bade ausgoss“. ერნსტ მახი დუჰემის წიგნის გერმანულ გამოცემისათვის დაწე-
რილს წინასიტყვაობაში შენიშნავს: „აბირველადი თვისებების რიცხვი არ შეიძლება თვით-
ნებურად იქნეს გამრავლებული, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში მეცნიერებს ბოლო
ელბა“ Дюгем, Физическая теория, 1910, 4.

³⁾ შდრ. Windelband, Einleitung in die Philosophie, 1920, 56.

⁴⁾ ასე ვსწევთ ჩვენ ატომიზმის გენეზისის საკითხს. ერთნაირად ცდებიან ჩინი,
ვინც ფიქრობს, რომ ატომიზმი მხოლოდ პარმენიდესაგან წარმოდგა (Zeller), და ისინიც,
ვინც ფიქრობს, რომ ატომიზმი მხოლოდ ანაქსაგორისაგან წარმოდგა (Burnet). ნამ:

ნაწილაკებს ის იმ თვისებასაც კი აცილებს, რომლებსაც ატარებს ჰაერი, როგორც კონკრეტული ნივთიერება. ნაწილაკები, რომლებსაგანაც შედგება საგნები, არ არიან ჰაერის ნაწილაკები. მათ არ აქვთ ჰაერის კერძო ნიშნები, ისე როგორც არ აქვთ მათ არც ერთი გრძნობათა მიერ შეცნობილ ნივთიერების კერძო ნიშნები ¹⁾. აი ასეთს ნაწილაკებს ეწოდება ატომები.

მეორეს მხრით, ეს ნაწილაკები ან ატომები არც სრულიად მოკლებული არიან ყოველგვარ თვისებას. ასე რომ ყოფილიყო, რა განსხვავება იქნებოდა ატომსა და არარაობას შორის? არავითარი. მაგრამ არარაობა ხომ ვერ ახსნიდა არსებულ ბუნებას. ამიტომაც დემოკრიტემ საჭიროდ სცნო მიეწერა ატომებისათვის თვისებები. ამ თვისებების ვარკვევაშია უმთავრესად ატომიზმის ახალი ნაბიჯი, რომელმაც მოსპო ანაქსიმენის თეორიის ზემოაღნიშნული ბუნდოვანობა და განსაზღვრა სუბანთა შემადგენელ ნაწილაკების ბუნება. ამ განსაზღვრას დემოკრიტე იმდენ მნიშვნელობას აძლევდა და იმდენი ენერგია დაახარჯა მას, რომ ზომასაც გადააჭარბა: ზედმეტი პოსტულატებით დაამძიმა თავისი თეორია, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ.

5.

ატომების თვისებაები

განუყოფელობა უკვე თვით სახელი ატომისა გვიჩვენებს ერთს მის მთავარ თვისებას. ბერძნული სიტყვა *ἄτομος* წარმოსდგება *τέμνω* ზმნიდან. *τέμνω* კი ითარგმნება ქართულად სატყვეთ „გვევთავ“, ან „ვჭრი“, „ვაპობ“. პრეფიქსი „ა“ უარყოფას აღნიშნავს. ამრიგად მთელი სიტყვა *ἄτομος* უდრის ქართულს „განუყოფელი“, „განუჭრელი“ ან კიდევ „განუპობელი“, „განუყოფელი“. როგორც მისი სახელწოდებიდან ჩანს, ატომი ყოფილა ისეთი რამ, რისი განკვეთა, გაყოფა ან განაწილება შეუძლებელია. ეს ისეთი ნაწილაკია, რომელსაც თვითონ არავითარი ნაწილი არ აქვს.

რამ აიძულა დემოკრიტე მიეღო დებულება, რომ ატომი განუყოფელია? საქმე შემდეგში იყო: უკეთუ დემოკრიტე მიიღებდა, რომ ატომს ნაწილები აქვს, მაშინ მას უნდა მიეღო, რომ ამ ნაწილებსაც აქვს ახალი ნაწილები, ამ უკანასკნელებსაც — თავისი ნაწილები, და ასე დაუსრულებლად. მაგრამ უკვე პარმენიდეს მოწაფემ ძენონმა დაამტკიცა, რომ ის, ვინც სხეულის დაუსრულებელი გაყოფის შესაძლებლობას იღებს, მთელს სხულს არარაობად აქცევს. ძენონის არგუმენტაცია იმ ზომამდე დასაბუთებული იყო, რომ მისი უყურადღებოდ დატოვება შეუძლებელი გახდა.

დვილად ატომიზმი წარმოსდა ორივესაგან (შდრ. Bäumker, D. Problem d. Mater, 82). ორივენი (პარმენიდე და ანაქსაგორი) ზღუდავენ მეცნიერულ კვლევის შესაძლებლობას. ამიტომ ორივეს უსწორდება ატომიზმი, და ამ გაოგნოებაშია მისი გენეზისიც საძიებელი.

¹⁾ სექსტ ემპირიკოსის განსაზღვრით (Mathem., VIII, 6) *ἀτομὸν* πᾶσι *ἀσφύρις* πᾶσι *ἀσφύρις* *ἀσφύრი*

დემოკრიტემაც გაუწია ამას ანგარიში და აღიარა, რომ საგნების „ძირები“ არიან ატომები, რომლებსაც გაყოფა არ შეიძლება, რომლებსაც, მაშასადამე, ნაწილები არ აქვთ.

სავსეობა მაგრამ რატომ არ აქვს ატომს ნაწილები? რატომ არ შეიძლება ატომის გაყოფა? შეიძლება იმიტომ, რომ ის განუფენელია, ე. ი. მას არ აქვს არც სიგრძე; არც განი, არც სიმახო? არა, ატომი განფენილია. მართალია, ატომი ძლიერ პატარა მოცულობის სხეულია, მაგრამ მას მაინც უჭირავს ადგილი სივრცეში, როგორც საზოგადოდ ყოველს განფენილ არსებას, ყოველ სხეულს. ატომები რომ განუფენელი იყოს, მათგან განფენილი საგნები ვერ წარმოადგებოდა — იმეორებს დემოკრიტე იმავე ძენონის აზრს. მაშ, თუ ატომი განფენილი სხეულია, რატომ არ შეიძლება მისი გაყოფა? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად დემოკრიტემ ისარგებლა ელემენტების აზრით: გაყოფა შეიძლება მხოლოდ იმისი, რაშიც სიცალიერე არის, რადგანაც მხოლოდ ცალიერ სივრცეს შეუძლია გაანაწილოს საგანი. მაგრამ ატომი არის ისეთი რამ, რაშიც სიცალიერე არ არის. ატომი სრულიად სავსეა ნივთიერებით. ამიტომაც არის ის განუყოფელი. — ესეც ახალი თვისება ატომისა: ის სრულიად სავსეა ნივთიერებით.

შეუვალობა ამიტომ არ შეიძლება ატომის შეკუმშვა. მთელი ქვეყნიერების სიმძიმე რომ დააწვეს ერთს ატომს, ის მაინც არ შეიკუმშება. ის სრულიად მაგარია. არც სხვა საგნის მიღება შეუძლია ატომს: ატომი სრულიად შეუვალია. ის ადგილი, რომელიც ატომს უჭირავს, უჭირავს მხოლოდ მას: მეორე ატომს არ შეუძლია დაიჭიროს სულ ოდნავი ნიწილიც. კი ამ ადგილისა, ე. ი. არ შეუძლია შეიჭრას პირველ ატომში. მართალია, ატომს შეუძლია გამოაგდოს მეორე ატომი მის მიერ დაჭერილ ადგილიდან და ამის შემდეგ დაიჭიროს განთავისუფლებული ალაგი; მაგრამ, სანამ ატომს რომელიმე ადგილი უჭირავს, ის სრულიად ავსებს მას და სხვისათვის თავისუფალი ადგილი იქ არ რჩება. ამ თვისებას¹⁾ თანამედროვე ტერმინით შეძლება ეწოდოს გარემდება: ატომები აბსოლუტურად გარემდება არსებანი არიან ერთიმეორისათვის.

მარადიულობა არ შეიძლება, რომ ატომის არსებობა შეწყდეს; არ შეიძლება ატომი მოისპოს. მართლაც, როგორ უნდა მოისპოს ატომი? გაზრუნა მას არ შეუძლია, როგორც იხრწნება, მაგალითად, ლეში, ვინაიდან ატომს არ აქვს ნაწილები. თუ ატომი შესწავვებს არსებობას, ის უცბად უნდა არარაობად იქცეს, ე. ი. მოუშხადებლად გაჰქრეს. დემოკრიტეს აზრით, ეს შეუწყნარებელია: ის, რაც არის, არ შეიძლება არარაობად იქცეს ან არსებული არ შეიძლება გაჰქრეს. ამიტომ ატომის არსებობას ბოლო არ აქვს.

1) არისტოტელი უწოდებდა მას *ἀνεσπαστος*.

ამასთან ერთად ატომის არსებობას არც დასაწყისი აქვს: ატომი ვერ გაჩნდებოდა ისე, როგორც ჩნდება საგანი თავის შემადგენელ ნაწილებსაგან (მაგალითად, სახლი აგურებისაგან), რადგან ატომს ნაწილები არ აქვს. ატომი ვერ გაჩნდებოდა ვერც მეორე ატომისაგან, ე. ი. ვერ დაიბადებოდა მისგან, ვინაიდან ამ შემთხვევაში გამჩენელ ატომს თავისი ნაწილი უნდა გაეთანებია გაჩენილისათვის, ისე როგორც მშობელი ატანს ნაშობს. მაგრამ ატომს ნაწილი არ აქვს. მაშასადამე, თუ ატომი გაჩნდებოდა, ის უნდა გაჩენილიყო უცბად არარაობისაგან. მაგრამ ესეც დემოკრიტეს აქსიომატური დებულების ძალით შეუძლებელია: როგორც არსებული არარაობად არ იქცევა, ისე არარაობაც არსებულად არ იქცევა, ან არსებული არარაობისაგან არ ჩნდება.

ის, რაც არ ჩნდება და არ ისპობა, მარადიულია. ასეთია სწორედ ატომიც, რომელიც მარად არსებობს, მუდამ უცვლელი, მუდამ ერთი და იგივე. თუ ასეა, ატომების რაოდენობაც მსოფლიოში ერთი და იგივე უნდა იყოს: ახალი ატომები მსოფლიოს არ ემატება და ძველიც არ აკლდება.

უცვლელი ატომი ახალს არაფერს ჰქმნის. მას არ შეუძლია წარმოშვას თავის არსებიდან მოძრაობა, ან მოსპოს მოძრაობა, რომელიც მას ერთხელ გარეშე მიზეზმა დააკისრა. ეს იმას ნიშნავს, რომ, თუ ატომი გაჩერებულია, ის ვერ ამოძრავდება თავისით და, თუ ის მოძრაობს, ვერც თავისით გაჩერდება: ატომი ინერტულია.

აბსტრაქცია არც გემო, არც ფერი, არც სუნის, ე. ი. ყველაფერი, რასაც ლოკკის შემდეგ მეორეხარისხოვან თვისებებს უწოდებენ, ატომს არ აქვს. მას აქვს როგორც ყოველს განფენილს არსებობას სიდიდე, მაგრამ ისეთი მცირე, რომ მისი დანახვა შეუძლებელია. ამიტომ ატომი გრძნობების საშუალებით არ შეიცნობა.

ზემოჩამოთვლილი თვისებანი ყველა ატომისათვის საზოგადოა. ამ თვისებათა განსაზღვრაში დემოკრიტემ ისარგებლა პარმენიდეს მეტაფიზიკური ცნებით, რომელსაც უკანასკნელი აღნიშნავდა სიტყვებით „ერთი“ (ἓν), „არსი“ (τὸ ἔσθ), და ამ ცნების პრედიკატები გადმოიტანა თავის ატომებზე.

ატომების ურთიერთი განსხვავება მაგრამ ატომებს მხოლოდ საზოგადო თვისებანი როდი აქვთ. ისინი განირჩევიან ერთი-მეორისაგან. უპირველეს ყოვლისა განირჩევიან ნუმერულად: ერთი ატომი არ აოის მეორე ატომი. ასეთი ერთი მეორისაგან განსხვავებულ ატომების რიცხვი უსაზღვროა: ცხადია, რომ ცალიერი სივრცეც, რომელშიც ატომები იმყოფებიან, უსაზღვრო უნდა იყოს. ამ ნუმერულ განსხვავებასთან არის დაკავშირებული ისიც, რომ ატომები განირჩევიან ურთიერთ შორის იმ ადგილით, რომელიც თითოეულს უჭირავს დროის ერთსა და იმავე მომენტში.

ამაზე მეტს მნიშვნელობას აძლევს დემოკრიტე ატომების განსხვავებას მოყვანილობით (παράστασις) და სიდიდით (μέγεθος). თუმცა ატომებს ძლი-

ერ მცირე მოცულობა აქვთ, მაგრამ ამ მოცულობის ფარგლებშიც არსებობს განსხვავება უფრო დიდსა და უფრო პატარა ატომებს შორის. ეს კი დამოკიდებულია იმისაგან, რომ მოყვანილობითაც განირჩევიან ატომები: არის ატომი სამკუთხიანი, ოთხკუთხიანი, მრავალკუთხიანი, მრგვალი, მოგრძო, ამობურცული, ამოღრმავებული, წვეტიანი და სხვა¹⁾. ასეთი ფორმების რიცხვი უსაზღვროა. მოყვანილობით ან ფორმით განსხვავებას დემოკრიტე ისეთს მნიშვნელობას აძლევდა, რომ ის ხშირად ატომებს უბრალოდ „ფორმებს“ (ἰδέαι) უწოდებდა.

ატომები, რა-
გორც საგნების
„ძირები“

ზემოაღწერილი ატომები წარმოადგენენ საგნების „ძირებს“: მათგან შედგება ყველაფერი, რაც არის. საგნები განირჩევიან ურთიერთ შორის იმ ატომებისაგან, რომლებსაც ისინი შედგებიან. ატომები, რომლებიც ერთს საგანში იმყოფებიან, განირჩევიან იმ ატომებისაგან, რომლებიც მეორე საგანში არიან ან თავისი მოყვანილობით (ἰσχυρῶς), ან თავისი მდგომარეობით (ῥηθίμῳ), ან თავისი წყობით (ἰσχυρῶς), ან თავისი სიდიდით (μέγεθος). ამის მიხედვით განირჩევიან საგნებიც.

ბუნება შეიძლება შევადაროთ წიგნს. ამ წიგნის სიტყვები იგივეა, რაც საგნები ბუნებისა. სიტყვები შედგება ასოებისაგან; საგნებიც ატომებისაგან შედგება. ატომები საგნებისათვის იგივეა, რაც ასოები (στοιχίαι) არის სიტყვებისათვის. იმის მიხედვით, თუ როგორი მოყვანილობის ასოებია სიტყვაში და აგრეთვე როგორია მათი წყობა, იცვლება თვით სიტყვაც. ასოები დ, ა, თ, ა მოგვცემენ ხან სიტყვას „დათა“, ხან სიტყვას „თადა“, ხან სულ სხვა სიტყვას „ადათ“, იმის მიხედვით, თუ როგორ არიან ეს ასოები დაწყობილი ან როგორია მათი წყობა (ესლა გავიგეთ რას ნიშნავს „წყობა“). მეორეს მხრით, არც ერთს ზემოყვანილ სიტყვას არ მოგვცემს ასოები ი, ო, ს, ე, როგორც გინდათ ისე დააწყვეთ ისინი. რატომ? იმიტომ, რომ ეს ასოები განირჩევა თავისი მოყვანილობით (და, მაშასადამე, მნიშვნელობითაც) იმ ასოებისაგან, რომლებსაც შედგება ზემოყვანილი სიტყვები (ესლა უკეთ გავიგეთ, რას ნიშნავს „მოყვანილობა“). ასეთია ატომების და საგნების დამოკიდებულებაც, იმ: განსხვავებით ოლონდ, რომ: 1. ატომთა სხვადასხვა მოყვანილობის რიცხვი უსაზღვროა²⁾, ასოების მოყვანილობის რიცხვი კი მცირეა: იმდენი მოყვანილობა არის ხომ ასოებში, რამდენიც ასოებია ანბანში; 2. ასოს ყოველთვის ერთი და იგივე მდგომარეობა აქვს (მაგალითად, ის არ შეიძლება გადაბრუნებულად ან შექცეულად დაიწეროს: „ო“-ს მაგივრად არ შეიძლება დაიწეროს „ა“ ან „ე“). ატომს კი შესაძლებელია მრავალი სხვადასხვა მდგომარეობა ჰქონდეს: გადაბრუნებული, წაქცეული, დახრილი, და სხვა-ათასი (ესეც გავიგეთ, რას ეძახოდა დემოკრიტე ატომის „მდგომარეობას“). ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, საგანთა განსხვავების შესაძლებელ

¹⁾ σκληρῶς, ἄγκυρῶσθε, κοίλα, κურῶ. Theophr. De sensu, 65 (DV 55 A 134).

²⁾ შტრ. Arist., De gener. et corrupt. 314 a 21.

რაოდენობას კიდევ უფრო ამრავლებს. როგორც ვხედავთ, დემოკრიტე ძალიან მონდომებული ყოფილა დაემტკიცებია, რომ უსაზღვრო რაოდენობა ერთიმეორისაგან განსხვავებული საგნებისა, რომლებიც ბუნებაში იმყოფება, შეიძლება ახსნილი იქნას უცვლელ ატომების შეერთებით, რომ სხვადასხვა შეერთების შესაძლებლობა არ არის ბუნებაში არსებულ განსხვავებულ საგნებზე ნაკლები თავისი რაოდენობით¹⁾; იმდენად ყოფილა მონდომებული, რომ დღეს მისი ცდა ღიმილსაც იწვევს: გაწ მხოლოდ ატომის ორი ფორმა (μικρὸν) საკმაო არ იქნებოდა მთელი ბუნების საგნების ასახსნელად? არამც თუ ორი, ერთი ფორმაც ჰქმაროდა იმ პირობებში, რომელიც დემოკრიტეს მიღებული ჰქონდა. დემოკრიტემ კი ერთის ნაცვლად ატომების ფორმების (მოყვანილობის) რაოდენობა უსაზღვროდ აღიარა, და ზედ დაურთო კიდევ ატომების განსხვავება სიდიდით, მდგომარეობით და წყობით²⁾, რადგან მას კარგად არ ჰქონდა შეგნებული რიცხვის მნიშვნელობა ბუნებაში, არ ესმოდა მათემატიკის ადგილი ბუნებისმეტყველებაში: პითაგო რელებმა ყველაზე ნაკლები გავლენა მოახდინეს დემოკრიტეზე³⁾.

ატომებს რომელი მწერლები (ლუკრეციუსი) ელემენტები მენტებს უწოდებდნენ (elementa⁴⁾). ეხლა გვესმის, რატომ;

ლათინური სიტყვის elementum-ის ძირი შესდგება შემდეგი ნაწილებისაგან: el, om, en. ესენი კი ლათინური სახელებია ასოების l, m, n, რომლებიც საზოგადოდ მთელი ანბანის აღსანიშნავად იხმარებოდნენ. ატომები არის elementa ან ანბანი⁵⁾, რომლითაც დაწერილია ბუნების დიადი წიგნი⁶⁾.

სიტყვა ჩნდება, როდესაც ასოები დაახლოებული იქნებიან. აგრეთვე საგანიც ჩნდება, როდესაც მისი შემადგენელი ატომები უკავშირდებიან ერთმანეთს. საგნები ისპობა, როდესაც მისი ატომები შორდებიან ერთმანეთს. ბოლოს და ბოლოს აბსოლუტური გაჩენა და მოსპობა (ე. ი. გაჩენა არარაობისაგან და ახარაობად გადაქცევა) არ ხდება; ხდება მხოლოდ მარად არსებულ ატომების შეერთება და დაშლა, რაც ჩვენ გვევლინება,

¹⁾ ამნაირ განმარტებას აძლევენ ამ. მუბლს არისტოტელიც (De gener. et corr. I, 315 b 9) და სიმპლიკიოსიც (Phys. 25, 28, 21).

²⁾ უნდა აღინიშნოს მაინც, რომ უკანასკნელი ცნებით დემოკრიტემ გაუსწრო წინ თანამედროვე ორგანიული ქიმიის იზომერიის კანონს, რომლის ძალით ერთიდაიგივე ატომები, ერთიდაიმევე პროპორციით აღებული, სხვადასხვა საგნებს იძლევიან იმის გამო, რომ მათი წყობა სხვადასხვაა.

³⁾ ამის საწინააღმდეგო შეხედულება ჰქონდათ დემოკრიტეზე კოპენს (Platons Idealismus und die Mathematik, 1878, s. 4) და ნატორპს (Forschungen, 178). მაგრამ ე. ფრანკმა თავისი წიგნით Plato u. d. sogen. Pythagoreer დოკუმენტალურად დაამტკიცა ეხლანან, რომ დემოკრიტე კი არ იყო პითაგორელებისაგან დამოკიდებული, არამედ, პირუტყუ, პითაგორელთა რიცხვის მეტაფიზიკა შეიქმნა ატომისტიკის ზეგავლენით.

⁴⁾ Lucretius, De rerum natura, I, 198.

⁵⁾ ატომების შედარება ასოებთან ისტორიულად მოდის არისტოტელიდან. D V 54. A 9. მაგრამ არისტოტელი ემყარებოდა უმეტესად თვითონ დემოკრიტეს. შდრ. F. Frank, Plato und d. sogenannten Pythagoreer, 81.

⁶⁾ დილს სიტყვა elementa გამოჰყავს elephantum სიტყვიდან. Diels, Elementum S. 2. მაგრამ მის მოსაზრებას სხვები არ ეთანხმებიან. შდრ. Windelband, Einl., 51.

როგორც საგნების გაჩენა და მოსპობა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, არის მხოლოდ შედარებითი (რელატიური) გაჩენა და მოსპობა.

თვისებათა კლასიფიკაცია ამრიგად, ფერადი, გემრიელი, სურნელოვანი და სხვა ამდაგვარი თვისების შემცველი საგნები წარმოდგებიან უფრო, უგემო, უსუნო ატომებისაგან. თუ საგანი ატომების ჯამია და მეტი არაფერი, ცხადია, რომ მისი ფერი, გემო და სუნინამდვილად (ყბაძი) არ არსებობენ, რადგან ატომებს ეს თვისებანი არ აქვთ. მაშ, რა არის ეს თვისებები, თუ ისინი ნამდვილად არ არსებობენ? ისინი მოჩვენებაა. მათ პირობითი (ბმპ) არსებობა აქვთ: ისინი არსებობენ მხოლოდ იმისთვის, ვინც მათ განიცდის. თუ არის ვინმე, ფერის განმცდელი, ფერიც არის. თუ არავინ არის ფერის განმცდელი, არც ფერი არის, რადგან ფერი ნამდვილად ან დამოუკიდებლად გამცდელისაგან, თავისთავად, ე. ი. თვით ატომებში, არ არსებობს.

მაშ, რა თვისებანი არსებობენ საგანში ნამდვილად? ის თვისებანი, რომელნიც ატომებშიც არიან: განფენილობა, სიდიდე, სიმაგრე, — ასე დაუდვა ატომიზმმა სათავე თვისებების კლასიფიკაციას, რომელიც ახალდროს გალილეისა და დეკარტის გავლენით კვლავ აღსდვა და ლოკის მიერ გაპოპულარებულ იქნა.

ატომიზმის მეთოდოლოგია ასეთია დემოკრიტეს მეტაფიზიკის მთავარი დებულებანი. აქედან გამომდინარეობს ატომიზმის მეთოდოლოგიაც, ე. ი. წარმოდგენა იმაზე, თუ რა წესით უნდა წარმოებდეს ბუნების გამოკვლევა. რას ნიშნავს საგნის ახსნა, მისი მეცნიერული შეცნობა? საგნის ახსნა ნიშნავს ზმის გამოკვლევას, თუ რა მოყვანილობისა და სიდიდის ატომებისაგან არის ის შემდგარი, როგორია ამ ატომების წყობა და როგორია თითოეულის მდგომარეობა. ოდის არის დასრულებულად საგნის მეცნიერული შესწავლა? როდესაც აღმოჩენილია საგნის ატომების მოყვანილობა, სიდიდე, წყობა და მდგომარეობა. მაშ, ვინც საგნის შეცნობის საქმეში ჩერდება იმაზე, რასაც მას გრძნობა უჩვენებს, ე. ი. კმაყოფილება, მაგალითად, თაფლის შესწავლის საქმეში იმით, რომ შეიცნო მისი გემო, ფერი, სუნი, — ის მეცნიერულ ცოდნას ვერ აღწევს; მისი წარმოდგენა საგანზე ბნელია (ახიანი). ქეშმარიტება უფრო ღრმად არის (ἐν βάθει): ის დაფარულია გრძნობების ჩვენების ქვეშ. ქეშმარიტება ჩვენს მაგალითში თაფლის შემადგენელ ატომების შეცნობაშია, რაიც აზროვნების¹⁾ გარეშე არ შეიძლება განხორციელდეს. აზროვნების საშუალებით მიღწეული ცოდნა მხოლოდ ნამდვილი ცოდნა (γνησι) როგორც ვხედავთ, მატერიალისტი დემოკრიტე აზროვნებას ქეშმარიტების შესაცნობად დიდს მნიშვნელობას მიაწერს.

მეცნიერული შეშეცნობის სფეროდან დემოკრიტე სდიენის არა მხოლოდ გარეგნულ გრძნობას, არამედ შინაგანსაც: სიყვარულს, სიძულვოს,

¹⁾ Ἀπόψε ἀν ἐπινοίας სექსტის მოწმობით.

თავმოყვარეობას და სხვა პირადი ხასიათის ზრახვებს მეცნიერულს შემეცნებაში წილი არ უნდა ჰქონდესო. ამასთან ერთად არავითარი საიდუმლოებისათვის ან სასწაულისათვის მსოფლიოში ადგილი არ რჩება: ყველაფერს აქვს თავისი მიზეზი, ყველაფერში ატომების კომბინაცია და ცალიერი სივრცეა, მეტი არაფერი. დემოკრიტეს ფილოსოფიით ყოვლად შეუწყნარებელია ასეთი მსჯელობა, მაგლითად: „მე მინდა, რომ a იყოს b. მაშასადამე, a არის b“. შეიძლება, მე მინდა, რომ a იყოს b, მაგრამ a არ შეიძლება იყოს b საკუთარი მიზეზის გარეშე, და ეს მიზეზიც მასში უნდა ვეძიოთ და არა ჩვენს სურვილებში.

ატომების მოძრაობის მიზეზი — ყველაფერს აქვს თავისი მიზეზი. ატომების შეერთებასა და დაშლასაც უნდა ჰქონდეს მიზეზი, რა არის ეს მიზეზი?

დემოკრიტეს აზრით, ატომების შეერთებისა და დაშლის უახლოესი მიზეზი არის ატომების მოძრაობა. თუ ატომები, გაბნეულნი უსაზღვრო სივრცეში, არ მოძრაობენ, ისინი ერთმანეთს ვერ შეხვდებიან და, მაშასადამე, კონკრეტულ საგნების წარმოსაშობად ვერ შეერთდებიან. მეორეს მხრით, თუ ატომები არ მოძრაობენ, ის ატომები, რომლებიც შეერთებული არიან რომელსამე კონკრეტულ საგანში (ვთქვათ, იმ ფიჭვში, რომელიც ჩემი ოთახის წინ დგას), მუდამ ერთად იქნებიან, და ეს საგანიც მარად იქნება. მაგრამ მარადიული კონკრეტული საგანი არ არსებობს — ამაში დაწმუნებულია დემოკრიტე. ჩემი ფიჭვიც სხვა საგნებისავით წარმავალია. ეს კი იმიტომაა, რომ ატომებს, რომლებიც მასში არიან თავმოყრილი, შეუძლიათ ამოძრავდნენ და დაიშალონ.

ოა ამოძრავებს ატომებს? უპიოველეს ყოვლისა, უნდა გავიხსენოთ, რომ გაჩერებული ატომი თავისთავად ვერ ამოძრავდება და ამოძრავებული ვერ გაჩერდება: ატომი ვერ ჰქმნის თავის არსებიდან მოძრაობას. ჩვენებურის ენით იმას, რაც თავისით ჰქმნის მოძრაობას, ვეძახით ცოცხალს. ატომი არ არის ცოცხალი არსება. ატომი სიცოცხლეს მოკლებულია ან მკვდარია¹⁾.

**მოძრაობის და-
ცულობა** — მაშ, საიდან გაჩნდა მოძრაობა ატომებისა? არსაიდან. მოძრაობა არ არის გაჩენილი, ისე როგორც არ არის გაჩენილი ატომიც. მოძრაობა მუდამ იყო და მუდამ იქნება: მოძრაობა ატომებისა მსოფლიოში, ისე როგორც თვით ატომები, მარადიულია. შეიძლება მოძრაობის გადაცემა ერთი ატომისაგან მეორე ატომზე, მაგრამ მოძრაობის გადამცემი ატომი ჰკარგავს თვითონ მოძრაობის იმ რაოდენობას, რომელსაც იძენს მისგან, მოძრაობის მიმღები ატომი.

¹⁾ შემედარია თ. გომპერცი, რომელიც მიამზავებს ატომისტებს, ერთის მხრით, პანფსიკისტებს (ჯორდანო ბრუნოს და ლეიბნიცს), მეორეს მხრით კი საბერძნეთის ჰილოძონისტებს, რომლებიც ფიჭობდნენ, რომ ყოველი ნივთიერება სიცოცხლით არის აღჭურვილი. Gomperz, Griechische Denker, I. 227.

თუ ასეა, მაშინ, ცხადია, მოძრაობის რაოდენობა მსოფლიოში, როგორც ატომების რაოდენობაც, მარალ უცვლელი ყოფილა. ათასი წლის წინად მსოფლიოში იმდენი მოძრაობა იყო, რამდენიც ათასი წლის შემდეგ იქნება, ოღონდ განაწილება ამ მოძრაობისა სხვადასხვა იქნება: ატომებმა, რომლებიც წინად მოძრაობდნენ, შეიძლება თავისი მოძრაობა სხვა ატომებს გადასცენ და თვითონ უძრავი შეიქნენ; ან წინად უძრავმა ატომებმა შეიძლება სხვა ატომებისაგან მოძრაობა მიიღონ და ამოძრავდნენ. ეს გადაცემა მოძრაობისა მხოლოდ დაჯახების ან შეხების საშუალებით ხდება. ატომს არ შეუძლია გაჩერებული ატომი ამოძრავს შორიდან, თუ არ შეეხო მას: ან თვითონ უშუალოდ ან შუაში მყოფ ატომების საშუალებით. ამით უარყოფილია ის, რასაც შემდეგ ეძახდნენ *actio in distans*, და წამოყენებულია მოთხოვნილება, რომ ყოველი მოძრაობა მექანიკური მიზეზით იქნეს ახსნილი. მაშ ასე: იცვლება მხოლოდ განაწილება მოძრაობისა და არა მისი ჯამი მსოფლიოში.

უმართებულ საყვედური

დემოკრიტეს ხშირად უსაყვედურებდნენ, რომ მან შეცდომა ჩაიდინა, როდესაც უარყო საჭიროება მსოფლიო მოძრაობის გაჩენის მიზეზი დაესახელებია. ასეთი საყვედურით მიმართა მას უკვე დიდმა არისტოტელმა¹⁾, რომელიც ფიქრობდა, რომ დემოკრიტეს ეს „ზერელობის“ გამო მოუფერდა, რადგან ძნელი იყო მოძრაობის პირველი მიზეზის ჩვენებაო. სხვა მწერლები²⁾ არისტოტელს მისდევენ, ისინი უსაყვედურებენ დემოკრიტეს, რომ მან მსოფლიოში თავისი მოძღვრებით შემთხვევა (*τύχη*) გაამეფაო.

ეს საყვედურები სრულიად უსაბუთოა. დემოკრიტე, პირიქით, იმას ამტკიცებდა დაულაღაად, რომ შემთხვევით ან უმიზეზოდ (*μάρτυ*) მსოფლიოში არაფერი ხდება, რომ ყველაფერი დასაბუთებულია თავისი მიზეზით. „არც ერთი საგანი არ ჩნდება უმიზეზოდ, არამედ ყოველივე ჩნდება განსაზღვრული საფუძვლისა გამო და აუცილებლობის გავლენით“, ამბობს ატომისტური თხზულების ერთი ნაწყვეტი³⁾. ის, რასაც ჩვენ შემთხვევითს ვეძახით, ნამდვილად შემთხვევითი კი არა, აუცილებელია (*κατ' ἀναγκην*).

ერთი ძველი მწერლის (სიმპლიციოსის⁴⁾ მაგალითი ვიხმაროთ და ვთქვათ, ვინმე ქაჩალი სხვებთან ერთად ბალში სეირნობს. სიცხისაგან შეწუხებულმა ქაჩალმა მოიხადა ქული⁵⁾. სწორედ ამ დროს პაერში მიმფრინავ არწივს გაუვარდა კლანჭებიდან კუ, რომელიც მას სადღაც დაეჭირა, და კუ ქაჩალს ბელატ ადგილზე ეცემა. გაგველიძება და ვიტყვი: შემთხვევაა.

¹⁾ Aristot., *Metaph*, 1,4 ბოლოში.

²⁾ მაგალითად, ციკრონი, რომელიც, *De nat. deorum*, l. 24, 66, ვადმოგვემსაბუძურებ: *ex his (sc. corpusculis) effectum esse coelum atque terram, ulla cogente natura sed concursu quodam fortuito.*

³⁾ Diels, *Vorsokratiker*, 54, B, 2

⁴⁾ *Phys.* 330,14

⁵⁾ ანას მაგალითი ათვის ვ.მბობთ, რადგან ნამდვილად ბერძნები თავის კალაქში ქულა არ ატარებდნენ და თავზე იხურავდნენ მხოლოდ უცხოეთში გამგზავრებისას.

რატომ მაინც და მაინც იმ ღროს მიფრინავდა არწივი ბალის ზევით, როდესაც იქ ჩვენი ქაჩალი სეირნობდა? რატომ მაინც და მაინც ქაჩალს მოხვდა გავარდნილი კუ? რატომ მაინც და მაინც თავში მოხვდა? რატომ მაინც და მაინც იქ მოხვდა, სადაც თმა არ ებადა? ასეთი „რატომ“ გამოულეველია: ყველას ვინ ჩამოსთვლის? დემოკრიტეს თვალსაზრისით, ყველა ამ „რატომ“-ს აქვს თავისი შესაფერისი „იმიტომ“, რომელიც შეიძლება და მონახულიყო, რომ ჩვენი ცოდნა უფრო ფართო იყოს: კუ აუცილებლად უნდა ქაჩალს სწორედ თავში მოხვედროდა. ეს დასაბუთებული იყო მთელი მსოფლიოს არსებობით. ამრიგად, თუ შემთხვევას უმიზეზო მოვლენას ვეძახით, ასეთი რამ დემოკრიტეს შეუძლებლად მიაჩნია.

მაგრამ შემთხვევას ვეძახით ჩვენ ისეთ მოვლენასაც, რომელიც თავისი მიზეზით თუმცა დასაბუთებულია, მაგრამ გონების მიერ გამოწვეული არ არის, რომელიც განზრახულად არ მომხდარა. არისტოტელის მაგალითი რომ ვიხმაროთ¹⁾, ვთქვათ, ვინმე მიდის თავის საქმისათვის ქალაქის მოედანზე და ხვდება იქ ნაცნობს, რომელთან შეხვედრა მას განზრახული არ ჰქონდა. ასეთ შეხვედრაზედაც ვიტყვით, რომ ის შემთხვევითი იყო, თუმცა ვიცით, რომ უმიზეზოდ ის არ მომხდარა და ვარჩევთ მას იმ შეხვედრისაგან, რომელიც წინასწარ განზრახული იყო. თუ შემთხვევა მხოლოდ ეს არის, მაშინ, მართალია, დემოკრიტესათვის მოძრაობა ატომებისა შემთხვევითია: ატომი მოძრაობს მხოლოდ მეორე უგნური ატომის დაჯახების გამო. არავითარი გონიერი არსება არ მიმართავს თავის სურვილის თანახმად ატომების მოძრაობას. არავითარ გონიერ არსებას არ შეუქმნია ატომების მოძრაობა, როგორც ჰფიქრობდა, მაგალითად, ანაქსაგორი. მოძრაობა მსოფლიოში ისეთივე დაუჯაბამოა, როგორც დაუსაბამოა ატომები. არავის არ შეეძლო მისი შექმნა, ვინაიდან ეს იქნებოდა არსებულის არაფრისაგან გაჩენა, რაც დემოკრიტეს ფილოსოფიით მიუღებელია. ატომებთან და სიცალბერესთან ერთად მოძრაობა წარმოადგენს თავდაპირველად მოცემულ ფაქტს, რომლის საშუალებითაც უნდა აიხსნას ყველაფერი და რომელიც თვითონ ახსნას არ საჭიროებს.

ფორმალურად²⁾ ჰქონდა თუ არა დემოკრიტეს უფლება მსოფლიო მოძრაობის მიზეზის აღნიშვნაზე უარი განაცხადებია? კი ჰქონდა: ყოველი ახსნა ჩერდება, ბოლოს და ბოლოს, ისეთ რამეზე, რაც თვითონ აუხსნელი რჩება; ყოველი დედუქცია აქსიომატური დებულებით იწყება. მსოფლიო მოძრაობის არსებობაც დემოკრიტესათვის აქსიომა იყო. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დემოკრიტესათვის მოძრაობა იყო ატომის შინაგანი დამოუცილებელი თვისება: მან კარგად იცოდა, რომ მოძრაობა ატომს მექანიკურის გზით გარედან ნოსდის. ოღონდ დემოკრიტე აცხადებდა, რომ არ არსებულა ისეთი მომენტი, როდესაც მსოფლიოში არ იყო მოძრაობა: სიცალიერის და ატომების გვერდით მოძრაობა იყო მესამე ძირითადი.

¹⁾ Arist., Phys 195 b 36.

²⁾ მატერიალურად კი დემოკრიტე მაშინ იქნებოდა მართალი, თუ ის შესძლებდა თავის პრინციპით მსოფლიოს ყველა მოვლენები აეხსნა.

დაუშლელი პრინციპი, რომელზედაც დემოკრიტემ თავისი მსოფლმხედველობა ააგო.

6.

ატომისტური კოსმოგონია

გავეცნოთ ესლა, როგორ გამოიყენა დემოკრიტემ ზემოაღნიშნული პრინციპები. როგორ ისარგებლა მან თავისი მეტაფიზიკით მსოფლიოს ასახსნელად?

დემოკრიტე დიდი ერუდიციის პატრონი იყო. მან შეჰქმნა პირველი მატერიალისტური სისტემა ფილოსოფიისა, სადაც იმ დროის მთელმა ცოდნამ, განურჩევლად დარგისა, იპოვა ადგილი. ჩვენ აქ შევხვებით მხოლოდ დამახასიათებელ ნაწილებს იმ ვებებერთელა შენობისა, რომელიც დემოკრიტემ თავის მატერიალისტურ მეტაფიზიკაზე ააგო: განვიხილავთ დემოკრიტეს კოსმოგონიას, ანთროპოლოგიას და ეთიკას.

მსოფლიო და კოსმოსი

კოსმოგონია არის მოძღვრება იმის შესახებ, თუ როგორ გაჩნდა კოსმოსი, ე. ი. ქვეყნიერება. უნდა ვიკოდეთ, რომ დემოკრიტე არჩევს კოსმოსს მსოფლროსიგან. მსოფლიო არ არის კოსმოსი. ის უფრო შეიძლება ქაოსს შევადაროთ: უსაზღვრო სივრცე, სადაც ურიცხვი ატომები უწყველად მოძრაობენ — რა არის ეს თუ არა ქაოსი? ამისგან გარჩევით კოსმოსი ეწოდება მწყობრს ქვეყნიერებას. თუ მსოფლიოს არ აქვს არც დასაბამი, არც ბოლო, კოსმოსის შესახებ ეს არ ითქმის: ის ჩნდება დროში და დროშივე ისპობა.

კოსმოსი შედგება ატომებისაგან. მაშ, ის ატომებისაგან-ღა შეიძლება გაჩნდეს. სანამ კოსმოსის შემადგენელი ატომები შეერთდებოდნენ, ისინი ერთი მეორისაგან განცალკევებულად მოძრაობდნენ: სწორედ ამ მოძრაობის გამო შეეხენ ატომებდ ერთმანეთს და შეერთდნენ თავისი წვეტებით.

პრეკოსმიური მოძრაობა

როგორია მოძრაობა ატომებისა მსოფლიოში, ვიდრე მათი ნაწილი კოსმოსად იქცევა? უქვეყლი მორწმობა იმის შესახებ, თუ რას ჰფიქრობდა დემოკრიტე ამ საკითხზე, არ მოგვეპოვება არც მის თხზულებათაგან დარჩენილს ნაწყვეტებში, არც სხვა ძველი მწერლის ჩვენებებში. სამაგიეროდ ვკითხვით, რომ დემოკრიტეს მიმდევარი ეპიკურე ფიქრობდა, თითქო პრეკოსმიური მოძრაობა ატომებისა არის მოძრაობა ზევიდან ქვევით, ე. ი. დაცემა: ატომები ეცემიან, ვინაიდან ყოველი ატომი მძიმეაო.

ეპიკურეს მიხედვით ზოგი თანამედროვე მეცნიერი (ცელსერი) ამტკიცებს, რამ დემოკრიტესაც პრეკოსმიური მოძრაობა ატომებისა წარმოდგენილი ჰქონდა, როგორც ძირს დაცემა სიმძიმის გამო. მაგრამ, როგორც ითქვა, დამარწმუნებელი საბუთი ასეთი გაგებისათვის არ მოიპოვება, და ამიტომაც ჩვენ უნდა მივმართოთ დემოკრიტეს ფილოსოფიის საზოგადო გეგმას და ამის მიხედვით გადავწყვიტოთ ეს საკითხი.

დაცემა გულფსნობს „ზევით“-ის და „ქვევით“-ის არსებობას. სადაც არ არის არც „ზევით“, არც „ქვევით“, იქ, დაცემაც არ შეიძლება, ისე

როგორც არ შეიძლება სიმძიმეც. „ზევით“ და „ქვევით“ არის ჩვენს ქვეყანაში, კოსმოსში: „ზევით“ არის ცა, რომლისაკენ მიმართულია ჩვენი თავი; „ქვევით“ არის მიწა, რომელზედაც ფეხებით დავდევართ. მაგრამ წარმოვიდგინოთ უსაზღვრო მსოფლიო, სადაც არც ცა არის, არც მიწა. სად იქნება აქ „ზევით“ ან „ქვევით“? არსად. მსოფლიოს არც ცენტრი აქვს, რომ შეიძლებოდეს იმის თქმა, თითქო ცენტრისაკენ მიმართული არის „ქვევით“, მის წინააღმდეგ მიმართული კი არის „ზევით“. მაშასადამე, შეუსაბამობა იქნებოდა, დემოკრიტეს რომ განეცხადებია, თითქო ატომების მოძრაობა ცალიერ სივრცეში (ვიდრე კოსმისი გაჩნდებოდა) არის ძირს-დაცემი, სიმძიმის გამო¹).

ზოგი ფიქრობს, რომ ბუნებრივი ან თავდაპირველი მოძრაობა ატომებისა, სანამ ისინი ერთმანეთს შეხედებოდნენ, არის ბრუნვა. მაგრამ არც ეს აზრია დასაბუთებული და სწორი. რად უნდა მიეღო დემოკრიტეს, რომ ბუნებრივი მოძრაობა ატომებისა მაინც და მაინც ბრუნვა იყო? რის გარშემო უნდა ებრუნათ მათ? სად არის უსაზღვრო მსოფლიოში ცენტრი, რომლის გარშემო შესაძლებელია ატომების ბრუნვა?

ატომისტური ფილოსოფიის სტრუქტურას ის აზრი უფრო შეეფერება, რომ კოსმოსის ატომები, სანამ ისინი შეერთდებოდნენ, ქაოტიურად ან უწყსრივად მოძრაობდნენ სხვადასხვა მიმართულებით. თუმცა ჩვენს ხელთ არ არის დემოკრიტეს მოწმობა, რომელიც explicite ადასტურებს ამ შეხედულებას, მაგრამ სხვაგვარი მოძრაობა გამორიცხულია მისი ფილოსოფიის გეგმით. და თუ დემოკრიტემ გამოსთქვა თავისი შეხედულება ატომების თავდაპირველ მოძრაობაზე²), ცხადია, რომ ის განსაზღვრავდა მას ისე, როგორც ეს მის ფილოსოფიურ შინობას შეეფერებოდა.

კოსმოსის
ჩასახვა

ურიცხვი ატომის მოძრაობას უსაზღვრო სივრცეში უსაზღვრო დროის განმავლობაში აუცილებლად უნდა მოყოლოდა ატომების შეჯახება, რის გამო ისინი იხლართებიან ერთმანეთში და ჩნდება ბრუნვითი მოძრაობა. ვინაიდან თანდათან მატულობს ბრუნვაში მოყოლილი ატომების რიცხვი, ბრუნვის წრე და მისი სიჩქარე იზრდება. ბრუნვა ვეებერთელა გრიგალად იქცევა. უფრო

¹) თუ ცვლადი მაინც აწერს დემოკრიტეს ასეთს წინააღმდეგობას (Zeller, I, 1082) ობიექტური მნიშვნელობის საბუთები თავის შეხედულების გასამართლებლად მას ვერ მოჰყავს. საკმარისია გავიხსენოთ მხოლოდ ის, რომ არისტოტელის სიტყვით დემოკრიტეს ნაკლულევანება ის იყო, რომ მან ვერ უჩვენა მიზეზი ატომების მოძრაობის გაჩენისა, და ჩვენთვის ნათელი გახდება, რომ სიმძიმის ძალა, როგორც მიზეზი ატომების თავდაპირველი მოძრაობისა მსოფლიო სივრცეში, დემოკრიტეს არ წამოუყენებია. და თუმცა არისტოტელი ამბობს, რომ დემოკრიტეს აზრით ატომებს ჰქონდათ „წონა“, მაგრამ ეს „წონა“ შეიძლება გაგებულ იქნეს, როგორც ინერცია.

²) რომ დემოკრიტე ერთხელ მაინც უნდა შეხებოდა ამ საყურადღებო პრობლემას, ეს უფრო მისადებია, ვიდრე გომპერცის მოსაზრება, თითქო დემოკრიტეს არც კი დაუყენებია საკითხი ატომის თავდაპირველ მოძრაობის ხასიათის შესახებ. Gomperz, Griechische Denker, I, 275. გომპერცი აქ ემბრობა არისტოტელის მოწმობის იმ ინტერპრეტაციას, რომელსაც იძლევა ცვლადი. Philos. der Griechen, 1⁵, 884-f.

დიდი ატომები იყრიან თავს გრიგალის ცენტრში, ალბათ იმიტომ, რომ მათში მეტია ინერციის ძალა, რომელიც წინააღმდეგობას უწევს გრიგალს. უფრო პატარა ატომები კი გროვდებიან პერიფერიაზე¹⁾.

ცენტრში შეგროვებული ატომები შეადგენენ დედამიწას, რომელსაც, მასხადადამე, შუა ადგილი უჭირავს კოსმოსში; პატარა ატომებისაგან კი, რომლებიც პერიფერიისაკენ იქნენ განდევნილი, ჩნდება ცა და მნათობები. უკანასკნელების ატომები იგივეა, რაც ცეცხლის ატომები, ე. ი. პატარა, მრგვალი, სრიალა. ცა დემოკრიტეს წარმოდგენილი ჰქონდა, როგორც კედელი, რომელიც გარს აკრავს კოსმოსს. მიწისა და ცის შუა იმყოფება პაერი, რომლის ატომები მიწის ატომებზე უფრო პატარაა, ხოლო ცეცხლის ატომებზე უფრო დიდი. ამგვარად, ბრუნვა იწვევს ატომების განაწილებას: მზგავსი ატომები მზგავს ატომებთან იყრიან თავს; მიწის ატომები — მიწის ატომებთან, ჰაერის ატომები — ჰაერის ატომებთან, ცეცხლის ატომები — ცეცხლის ატომებთან, წყლის ატომები — წყლის ატომებთან, ე. ი. ჩნდება სტიქიონები (მიწა, ცეცხლი, ჰაერი, წყალი). ემპედოკლე სტიქიონების გაჩენას სიყვარულის და სიძულვილის მოქმედებით ხსნიდა; დემოკრიტემ კი, რომელიც ატომებში რაიმე გრძნობის არსებობას არსცნობს, იგივე გარემოება მოძრაობის ძალით ან მექანიკურად ახსნა²⁾.

კოსმოსის
დანგრევა

ერთხელ გაჩენილი კოსმოსი, რომლის შენობა დემოკრიტეს დეტალურად ჰქონდა აღწერილი (ამ დეტალებს ჩვენ აქ ვერ შევხვებით), კვლავ დაიშლება თავის შემადგენელ ატომებად, რომლებიც ისევ გაიბნევიან უსაზღვრო მსოფლიო სივრცეში: დაინგრევა კა, რომლის წრე კედელსავით გარს აკრავს კოსმოსს; დაიშლება მზე, მთვარე და ვარსკვლავები და მათთან ერთად დაიშლება დედამიწაც და ყველაფერი, რაც მასზე არსებობს (აღამიანიც, რა თქმაუნდა). რომელი მიმდევარი ატომისტური ფილოსოფიისა, ლუკრეციუსი, ამ გრანდიოზულ კატასტროფას ამალელებელ ფერებით გვისურათებს³⁾.

ლუკრეციუსი დიდი მგოსანი იყო: მის სიტყვებში მელანქოლიისა და პესსიმიზმის ჰანგები მოისმის. უეჭველია, ასეთი პესსიმიზმი დემოკრიტესათვის უცხო იყო. ან რას უნდა დაელონებია ის? კოსმოსი დაინგრევა? რა უშავს მერე? მის ნაცვლად ახალი კოსმოსი გაჩნდება: ატომები, რომლების-

¹⁾ გომპერტი ფიქრობს, რომ ატომისტებმა ამ მუხლში შეცდომა ჩაიდინეს. მისპაზრით, ბრუნვის ცენტროფეგალურმა ძალამ უფრო მასიური ატომები უფრო შორს უნდა გასტყორცნოს, ვიდრე ნაკლები მასის ატომები (Griech. Denker 1, 272). მაგრამ გომპერტი მზედეფლოზიდან უშვებს, რომ გრიგალი მთლიანი და შეუვალი სხეული როდია. ყოველი ატომის ტენდენცია იქნება, ამ გრიგალში ინერციის გამო ისეთი ადგილი დაიჭიროს, რომელიც მას ნაკლებ მოძრაობას აკისრებს, ე. ი. ცენტრს დაუახლოვდეს. ამას დიდი ატომები, რომლებშიც ინერციის მეტი ძალაა, პატარა ატომებზე უკეთ მოახერხებენ: ისინი იჭერენ გრიგალის ცენტრს და პატარა ატომებს იქიდან პერიფერიისაკენ სდევნიან.

²⁾ შდრ. Leisegang, Griechische Philosophie, 1922, 1 B., 78.

³⁾ Lucretius, De rerum natura, I, 1094—1103.

განაც კოსმოსი შედგება, ხომ არ ილუპებიან კოსმოსის დანგრევით. — ვისმე შეეძლო ეკითხა: „ჩვენთვის რა მოგებაა, რომ ჩვენი ქვეყნის ნანგრევებზე ახალი ქვეყანა აშენდება? ჩვენ ხომ იმ ქვეყანაში არ ვიქნებით. თუ კი იქ ჩვენი არსების შემადგენელი ატომები მოხედებიან (ვინ იცის, რა კომბინაციაში? ეგებ ჰომიროსის ტვინის ატომმა ნაგავში ამოჰყოს თავი), ეს ჩვენთვის განა სულ ერთი არ არის?“ — „ღიახ, სულ ერთია“, უპასუხებდა ალბათ ამ კითხვაზე დემოკრიტე: „შეიძლება ჩვენი ქვეყნის დანგრევა ბევრისათვის სამწუხაროც არის; მაგრამ მე ვიკვლევ სინამდვილეს მიუხედავად პირადი გძნობისა. ბოლოს და ბოლოს მშიშართა დასამშვიდებლად შეიძლება ითქვას, რომ ქვეყნიერების დანგრევამ და ჩვენი არსების დაშლამ ან სიკვდილმა მაინც და მაინც არ უნდა შეგვაწუხოს, ვინაიდან რა დამოკიდებულება აქვს ჩვენთან სიკვდილს? არავითარი: სანამ ჩვენ ვარსებობთ, სიკვდილი არ არის; როცა კი სიკვდილი მოვა, ჩვენ თვითონ არ ვიქნებით. იკარებთ ამ ნუგეშს თუ არა, ეს თქვენი კერძო საქმეა. სინამდვილე კი თავის თავად რჩება, და ჩვენს ქვეყნიერებას აუცილებელი მოსპობა მოელის“.

მაგრამ აი საკითხი: რამ უნდა მოსპოს ჩვენი ქვეყნიერება? თავის თავად ის არ მოისპობა. მაშ. ის გარეშე ძალამ უნდა მოსპოს. და, მართლაც, ასე ჰფიქრობდენ ატომისტები¹⁾, ვინაიდან უსახლგრო მსოფლიოში ატომების რიცხვი უსახლგროა, არაფერი არ ეწინააღმდეგება იმას, რომ ამ მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა კოსმოსი ჩნდება.

ამრიგად, ჩვენი ქვეყნიერების გარდა, მისი გვერდით, ცისა და მნათობების გაღმა, არსებობს უთვალავი რიცხვი სხვა კოსმოსებისა, რომლებიც სწორედ ისე გაჩნდნენ ატომების ბრუნვისაგან, როგორც გაჩნდა ჩვენი კოსმოსიც, და რომლებსაც ჩვენთან არავითარი კავშირი არ აქვს, რადგან ჩვენს ქვეყნიერებასა და მათ შორის ცალიერი სივრცეა. მაგრამ ეს მანძილი კოსმოსებს შორის სამუდამოდ უცვლელი არ არის: ის ხან მატულობს და ხან კლებულობს. ზოგი ქვეყნიერება ჩვენსას შორდება თანდათან, ზოგი კი უახლოვდება მას (რა თქმა უნდა, ერთი ან საყოველთაო წესის გარეშე). ამიტომ დგება ისეთი მომენტი, როდესაც ერთი ქვეყნიერების სისტემა ან ერთი კოსმოსი დაეჯახება მეორეს, რასაც, თუ ორივე კოსმოსის არა, ერთერთის დანგრევა (შეშენება) ან დამოუკიდებლობის დაკარგვა მაინც უნდა მოჰყვეს²⁾. ივანე სტობელი ამბობდა, რომ, დემოკრიტეს აზრით, ამ დაჯახების გამო ყოველთვის უფრო პატარა ქვეყნიერება ინგრევა და მისი ნაწილები შედინან უდიდეს ქვეყნიერების სისტემაში. მაგრამ ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ დემოკრიტეს უნდა მიეღო, რომ თანდათან ხდება მსოფლიოს

1) ბრიგერი ამტკიცებდა, რომ ქვეყნიერების უეცარი დანგრევა (შეშენება) მხოლოდ ლევკიპეს ჰქონდა მიღებული; რაც შეეხება დემოკრიტეს, ის ასწავლიდა, რომ ყოველი კოსმოსი ნელ-ნელა ჰქრება (შეშენება), რადგან ატომები ცოტ-ცოტად აკლდებიან მას. მაგრამ ცუდლრი არ ხელაგს ამ მუხლში განსწავებას ლევკიპესა და დემოკრიტეს შორის. Phil. d. Griech., I⁵, 891.

2) Stob. Ekl. I, 418.

კონცენტრაცია, ისე, მაგალითად, როგორც მარქსის თეორიით კაპიტალის-
ტურ წარმოებაზე აგებულ საზოგადოებაში კაპიტალის კონცენტრაცია
ხდება: აქაც ხომ დიდი კაპიტალი ანგრევეს პატარას და ჰყლაპავს მას. მაგ-
რამ ეს შეხედულება არ ეგუება უსაზღვრო მსოფლიოს ცნებას, რომლისა-
თვის უცხოა განვითარება¹⁾, რადგან მას არ აქვს არც დასაწყისი, არც
ბოლო, ე. ი. ის, რაც აქვს ყოველს საზოგადოებრივ წესწყობილებას, სხვა-
თა შორის კაპიტალისტურსაც. ატომიზმის სტრუქტურას ის აზრი უფრო
შეეფერება, რომ კოსმოსების დაჯახების გამო ხან უფრო დიდი კოსმოსი
დაინგრევა, ხან უფრო პატარა: ეს გააჩნია დაჯახების ინდივიდუალურ
პირობებს. ან ასედაც შეეძლო დემოკრიტეს გადაწყვეტა ეს საკითხი:
ყოველთვის უფრო დიდი, უფრო ხნიერი კოსმოსი ინგრევა დაჯახებისაგან;
პატარა კოსმოსი კი რჩება, სანამ ისიც არ გაიზრდება ახალი ატომების
მომატებით (ასეთი მომატება განუწყვეტლივ ხდება) და არ მოისპობა
უფრო ახალგაზრდა კოსმოსთან შეტაკებით.

7.

ატომისტური ანთროპოლოგია

**სული და
სხეული**

როგორც მთელი კოსმოსი, ისე მისი ნაწილებიც მექა-
ნიკურად არის ახსნილი დემოკრიტეს შიერ. შეეჩერდეთ
აქ იმაზე, თუ რას ასწავლიდა დემოკრიტე ადამიანის

ბუნების შესახებ.

ადამიანიც ატომებისაგან შედგება. მასში არ არის არაფერი, გარდა
განფენილი ატომებისა. ეს მატერიალისტური კონცეპცია ხელს არ უშლის
დემოკრიტეს იცნოს, რომ ის, რასაც ჩვენ ადამიანის სხეულს ვეძახით, გა-
ნირჩევა იმისაგან, რასაც ჩვეულებრივ სულს ეძახიან. დემოკრიტე დარწმუ-
ნებულია, პირველად, რომ სული არსებობს ნამდვილად, როგორც ცალკე
არსება (სუბსტანცია), რომ ის სხეულზე უკეთესია. მაგრამ სული არ არის
განუფენელი არსება, როგორც ჩვეულებრივ ჰფიქრობენ. ადამიანის სულიც —
ე. ი. გონება, გრძობა, სურვილი — ატომებისაგან არის შემდგარი. ამიტომ
ადამიანის სული განფენილია, ისე როგორც განფენილია მისი სხეული.
სხეულისაგან სული მხოლოდ ატომებით განირჩევა. სულის ატომები იგივეა,
რაც ცეცხლის. ცეცხლი კი ყველაზე უფრო მოძრავ სტიქიონად ჰქონდა
დემოკრიტეს დასახული. ამიტომ მისი ატომები წარმოდგენილი იყო, რო-
გორც მრგვალი, პატარა და სრიალა ნაწილაკები. ასეთ ნაწილაკებს უფრო
თავისუფლად შეუძლიათ მოძრაობა, ვიდრე დიდს, კუთხიან და წვეტიან
ატომებს, რადგან უკანასკნელების მოძრაობას, გარდა იმისა, რომ მათი
ამოძრავება სიდიდის გამო უფრო ძნელია, ხელს უშლის მათი მოყვანი-
ლობა: კუთხეები და წვეტები ადვილად ეღებიან სხვა ატომებს და ჰკარ

¹⁾ ერთი მთავარი განსხვავება დემოკრიტესა და ანაქსაგორს შორის სწორედ ამაში
შედგებოდა: ანაქსაგორი აღიარებდა მსოფლიო განვითარებას. მისი აზრით, მსოფლიო
მუდამ წინ მიდის და ის არასოდეს არ დაუბრუნდება იმას, რაც იყო თავდაპირველად.
დემოკრიტეს თვალსაზრისით ეს შეეძლო: მსოფლიო არ ვითარდება, რადგან მას რა
აქვს დასაწყისი. აქ იჩენს თავს ატომისტური ფილოსოფიის მექანიკური ხასიათი.

გავენ ერთხელ მიღებულ მოძრაობას ან მის მიმართულებას. პატარა და მრგვალ ატომებს ეს დაბრკოლება ნაკლებად ელობება წინ. ამიტომ ისინი უფრო მოძრავი არიან. სულ მცირეოდენი ძალა საკმარისია, რათა ცეცხლის ან სულის ატომები ამოძრავდნენ. ამრიგად, სულიც ნივთიერებაა, მაგრამ სხეულისაგან განსხვავებით ის არის ფრიალ თხელი და ნაზი ნივთიერება, თვით ჰაერზედ უფრო თხელი და ნაზი. ამიტომ სული მოძრაობაში მოდის თვით უუსუსტესი რხევისაგან მის გარშემო.

სულის ატომები განაწილებულია სხეულის ატომებს შორის, და რადგან ისინი უფრო მოძრავი არიან, ამიტომ ყოველგვარი ცვლილება გარემოსი, რომელიც ადამიანს ეხება, უპირველეს ყოვლისა იწვევს სულის ატომების მოძრაობას, უკანასკნელი კი შემდეგ სხეულის ტლანქ ატომებს გადაეცემა. ამრიგად, სული არის მაშუალებად ადამიანის სხეულისა და გარე ქვეყნის შორის. სულის საშუალებით ხდება უმთავრესად ადამიანი კოსმოსური მოძრაობის მონაწილე.

როგორც ჩანს, ადამიანის სხეულის მიმართ სული დემოკრიტე და მოკრიტეს უფრო დამოუკიდებელ არსებად ჰქონდა წარმოსი, რომელიც ადამიანს ეხება, უპირველეს ყოვლისა იწვევს სულის ატომების მოძრაობას, უკანასკნელი კი შემდეგ სხეულის ტლანქ ატომებს გადაეცემა. ამრიგად, სული არის მაშუალებად ადამიანის სხეულისა და გარე ქვეყნის შორის. სულის საშუალებით ხდება უმთავრესად ადამიანი კოსმოსური მოძრაობის მონაწილე.

როგორც ჩანს, ადამიანის სხეულის მიმართ სული დემოკრიტე და მოკრიტეს უფრო დამოუკიდებელ არსებად ჰქონდა წარმოსი, რომელიც ადამიანს ეხება, უპირველეს ყოვლისა იწვევს სულის ატომების მოძრაობას, უკანასკნელი კი შემდეგ სხეულის ტლანქ ატომებს გადაეცემა. ამრიგად, სული არის მაშუალებად ადამიანის სხეულისა და გარე ქვეყნის შორის. სულის საშუალებით ხდება უმთავრესად ადამიანი კოსმოსური მოძრაობის მონაწილე.

როგორც ჩანს, ადამიანის სხეულის მიმართ სული დემოკრიტე და მოკრიტეს უფრო დამოუკიდებელ არსებად ჰქონდა წარმოსი, რომელიც ადამიანს ეხება, უპირველეს ყოვლისა იწვევს სულის ატომების მოძრაობას, უკანასკნელი კი შემდეგ სხეულის ტლანქ ატომებს გადაეცემა. ამრიგად, სული არის მაშუალებად ადამიანის სხეულისა და გარე ქვეყნის შორის. სულის საშუალებით ხდება უმთავრესად ადამიანი კოსმოსური მოძრაობის მონაწილე.

სული ორგანოა სიცოცხლის, გრძნობის, აზროვნებისა. აზროვნება არის სულის ატომების მოძრაობა. აზროვნების თვისება, მისი ღირსება-ნაკლებება დამოკიდებულია ამ მოძრაობის ხასიათზე. როდესაც სულის ატომთა მოძრაობა ნორმალურია, ამას ქვია სალი ან ჰემარტი აზროვნება; როდესაც სულის ატომების მოძრაობა აჩქარებულია და მისი ტემპერატურა ზომაზე აწეულია — ეს არის სნეული ან შემცდარი აზროვნება. ალბათ, დემოკრიტეს სახეში ჰქონდა ამ შემთხვევაში ჰსიქოპათოლოგიური ფაქტები: ჰალუცინაციები, ფობიები, idées fixes და სხვა ამგვარი მოვლენები, რომლებსაც, მართლაც, თანახმად ზოგჯერ ტემპერატურის აწევა.

როგორც ჩანს, დემოკრიტე გვაძლევს აქ მხოლოდ აზროვნების გენეზისს და ისიც, უნდა ითქვას, ბუნდოვანს; ვინაიდან მას არ გამო-

ურკვევია, რას ეწოდება ნორმალური ტემპერატურა. მაგრამ დემოკრიტე არ გვაძლევს აქ აზროვნების კრიტერიუმს ან საზომს: საუცხოვო კი იქნებოდა, რომ ადამიანის აზროვნება თერმომეტრის საშუალებით შეგვეფასებია!

გრძნობა

გრძნობაც სულის ატომების მოძრაობაა¹⁾, რომელსაც გარე-სამყარო თავისი მოძრაობით იწვევს. ყოველი გრძნობა ამიტომ შეხების საშუალებით ჩნდება, ვინაიდან მოძრაობის გადაცემა შეიძლება მხოლოდ შეხებით. შეხება (ἄψυ) ხედება, სმენა, უნოსეა, გემო²⁾. ხედება, მაგალითად, ამგვარად სწარმოებს: ყოველ სავანს განუწყვეტლივ სცილდება პატარა ნაწილაკები, რომლებსაც დემოკრიტე ეძახის „ხატებს“ (εἰδῶλα). რადგან ისინი ემსგავსებიან შთელს საგანს, როგორც ნახატი ემსგავსება ორიგინალს. „ხატის“ მოძრაობა გადაეცემა ჰაერს, სადაც ჩნდება „ხატის“ პირი (კოპია), თუ ჰაერი საკმაოდ გაქეღებულა მზის სინათლის მიერ. ჰაეროვანი პირი „ხატისა“, აღწევს თვალბამდის (რის დასამტკიცებლად ის ფაქტი მოჰყავდა დემოკრიტეს, რომ შიგ თვალში მოჩანს, თუ ახლოს დააკვირდებით მას, საგნის პატარა სურათი), და შედის შიგ. აი ამაზე ვიტყვი, რომ ჩვენ საგანს ვხედავთ. სწორ წარმოდგენას საგანზე ხედავ არ გვაძლევს, ვინაიდან საგანთა ჰაეროვანი პირების მოძრაობას ეგებება ჩვენი თვლებიდან გამოსული მოძრაობა (თვალიც ხომ საკანია, და ისიც საკუთარ „ხატებს“ გამოჰყოფს) და სცვლის მის სახეს. როგორც თვალების, ისე გრძნობის სხვა ორგანოების საშუალებით მიღებული წარმოდგენა არის „ბნელი ცოდნა“ (γῶματ' ἀσκή).

დღეს ამ გულბრყვილო თეორიამ შეიძლება ღიმილიც გამოიწვიოს: მასში ბევრია დაუსაბუთებელი დებულება, რომელიც დემოკრიტეს დაკვირვების საშუალებით კი არ მიუღია, არამედ თავისი ჰიპოთეზიდან გამოიყვანა აპრიორულად; მაგრამ ბევრში დემოკრიტე მართალია: თანამედროვე ევოლუციონისტურ ფსიქოლოგიასაც (მაგალითად, სპენსერს) შეხება მიაჩნია იმ გრძნობად, რომლისაგან განვითარდენ სხვები; თანამედროვე მეცნიერებაც იმ აზრისაა, რომ ხედვის შესაფერისი ფიზიოლოგიურ პროცესსი სწარმოებს ეთერის საშუალებით, რომელიც მოძრაობაში მოჰყავს საგნისაგან უკუფენილს მზის სხივებს. მთავარი დამსახურება დემოკრიტესი ის იყო, რომ მან პირველად სცნო, რომ გრძნობის გაჩენაში მონაწილეობას იღებენ მექანიკური პროცესები, და სცადა დაესაბუთებია ეს აზრი იმ საშუალებით, რომლებიც იმდროინდელ ცოდნას გააჩნდა.

სიცოცხლე

ადამიანი ცოცხალია, დემოკრიტეს აზრით მან. ქდე, სანამ მასში არის სული, ე. ი. ის ნაზი ნივთიერება, რომელიც ცეცხლის ატომებისაგან შედგება. ეს სულია, რომ მას სიტბოს აძ-

¹⁾ ე. ი. გრძნობა და აზროვნება ერთნაირი მოვლენებია, რადგან ორივე ატომების მოძრაობაა. τῶν δὲ ψυχῶν καὶ νοῦ, ἄβασιατὸν δὲ ἀριστοτელῆ τῶν τερμῶν ἐν τῷ დემოკრიტეს მოძღვრებას (De anima, 404 a 30).

²⁾ τῶν αἰσθητῶν αἰσθητῶν κἀσφῆ ἄψυ τῆς ἑσῶς, ამბობს არისტოტელი ატომისტურ შეხედულებაზე. DV 55 A 119.

ლევს. მკვდარი გვამი ცივია, რადგან მასში არ არის სული. ყოველი ფიზიოლოგიური პროცესი (სუნთქვა, საჭმლის მონელება, გულის ცემა) სულის ატომების მოქმედებაა. ამ უკანასკნელმა შეხედულებამ არ უნდა გავაკვიროვს. თვით არისტოტელიც ფიზიოლოგიური აქტების მიზეზად სთვლიდა სულს, რომელიც, მისი აზრით, სამი ნაწილისაგან შედგება; ამათგან უძდაბლესი ნაწილი, რომელსაც არისტოტელი ეძახდა „მასაზრდოვებულს“ (αὐτὸ ἀνεπαρκές), მიზეზია კვებისა და გამზავლებისა.

სიკვდილი

ვინაიდან სულის ატომები პატარა მოცულობისა და ვინაიდან ეს ატომები ურთიერთ გადახლართული არ არიან (მათ ხომ წვეტები არ აქვთ), ამიტომ სულის ატომები მოძრაობის დროს ადვილად უნდა სცილდებოდნენ იმ ადგილს, სადაც ისინი იმყოფებიან. მაშ, რატომ არ გაიფანტებიან ისინი უცბად? იმიტომ რომ მათ აჩერებს სხეული, რომლის ატომები ერთი მეორეზე გადახლართული და უფრო მტკიცედ შეკავშირებული არიან: სხეული თითქო ჭურჭელს წარმოადგენს სულის ნივთიერებისათვის. მაგრამ ამ ჭურჭლის კედლებს მრავალი ხერხედი აქვს, რადგან სხეულის წვეტიანი და ტლანქი ატომები მჭიდროდ ვერ უდგებიან ერთმანეთს. და აი სწორედ ამ ხერხელებში სულის პატარასა და მრგვალ ატომებს ადვილად შეუძლიათ გაძრომა, როგორც, მაგალითად, საცერის ჭურჭუტანებში ადვილად გადის ფქვილის ნამცეკები. ამიტომ სულის ნივთიერება განუწყვეტლივ იპარება სხეულისაგან. ამას უნდა მოჰყოლოდა ადამიანის დაცლა სულის ატომებისაგან და მისი სიკვდილი, რომ გასული ატომების ნაცვლად სხეულში განუწყვეტლივ არ შემოდის სულის ახალი ატომები. საქმე ისაა, რომ გარეგნულ ჰაერშიც არის სულიანი ცეცხლის ატომები გაბნეული. ჰაერის ჩასუნთქვის დროს ადამიანი იღებს ჰაერისაგან სულის ატომებსაც და ამით ინახლავს დაკარგულ ატომებით გამოწვეულ სულის ნივთიერების დანაკლისს. გარდა ამისა, ჩასუნთქვის დროს გარედან მომავალი ჰაერი აჩერებს შიგნიდან გარედ მიმავალ ატომებს. ამიტომ სიცოცხლეც გრძელდება, სანამ გრძელდება სუნთქვა. სწყდება ა:უ არა სუნთქვა, ადამიანიც კვდება: სხეული იცლება სულის ატომებისაგან, რომლებიც იფანტებიან ჰაერში. ამ თეორიით ძალიან ადვილად იყო შესაძლებელი, რომ მიცვალებულ დემოკრიტეს სულის რამოდენიმე ატომი პლატონს ჩაესუნთქა, და ამ ატომებს მონაწილეობა მიელო „ფაიდონის“ დაწერაში, სადაც მტკიცდება სულის უკვდავება, ე. ი. ის, რასაც დემოკრიტე შეუძლებლად აღიარებდა.

აქაც, უსათუოდ, ყველა შეამჩნევს სალი დაკვირვებისა და ფანტასტიკური ჰიპოთეზების არე-დარევას: სუნთქვა, სითბო, სიცოცხლე დაკავშირებული არიან ერთმანეთთან — აი სალი დაკვირვება. დანარჩენი კი დემოკრიტეს გამოგონებაა თავის თეორიის მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. ანთროპოლოგიაშიც, ისე როგორც კოსმოგონიაში, დემოკრიტე ცდილობს ლოგიკური თანდათანობით გაატაროს თავის მეტაფიზიკის პრინციპები: არის მხოლოდ ატომები, ცალიერი სივრცე და მოძრაობა ამ

სიერცეში; ამაზე მეტი არაფერია. მთელი, კოსმოსი ატომების ჯამია; ადამიანიც იგივეა, რაც — ატომები, რომლებიც აუცილებელმა მოძრაობამ შეაერთა და კვლავ დაშლის.

8.

ატომისტური ეთიკა

როგორი ზნეობრივი მოძღვრება შეიძლება აშენდეს ატომისტური მეტაფიზიკის საფუძველზე? ამ ფრიად მნიშვნელოვან კითხვაზე პასუხს თვით დემოკრიტეს ეთიკა/გვაძლევს, რომელიც საოცარი ლოგიკური თანდათანობით გამომდინარეობს მის მეტაფიზიკიდან. დემოკრიტეს ეთიკა ორგანიული ნაწილია მისი მექანიკური სოფლმხედველობისა, რომელსაც ის ისე უღვება, როგორც ფეხები თქმის ან ხელები გულ-მკერდს ¹⁾.

ნათესაობრივობა მართლაც, დავაკვირდეთ საკითხს; თუ კაცი, ისე როგორც ყოველი სხვა არსება, ატომების ჯამის მეტი არაფერია, მაშინ თვითნებური ადამიანისთვის მეორე ადამიანი იმდენსავე ნიშნავს, რამდენსაც თიხის ნატეხი. რა რეალური დამოკიდებულებაა ამ თვალსაზრისით შესაძლებელი ერთს ადამიანსა და მეორე ადამიანს შორის, გარდა იმ მექანიკური დამოკიდებულებისა, რომელიც ყოველ საგანთ შორის არსებობს: ადამიანს შეუძლია თავისი მოძრაობით მეორე ადამიანი მოძრაობაში მოიყვანოს დაჯახების საშუალებით, ისე როგორც ყოველ მოძრავ სხეულს შეუძლია მეორე სხეული აამოძრაოს დაჯახების დროს; და ამით თავდება ყველაფერი: **ნათესაობა ადამიანთა შორის მოსპობილია ამ თეორიით.** მართალია, ერთი ადამიანის შემადგენელი ატომები ემსგავსება მეორე ადამიანის შემადგენელ ატომებს. მაგრამ ეს არის მხოლოდ მსგავსება და არა **ნათესაობა.** ვინაიდან ერთი ადამიანის შემადგენელი ატომები და მეორე ადამიანის შემადგენელი ატომები **სხვადასხვა ატომებია:** როგორც მარადიული არსებანი, ეს ატომები ერთიმეორისაგან არ წარმომდგარან. არამც თუ ყველა ადამიანთა შორის, არამედ თვით მშობელსა და შვილს შორის ატომისტურ თეორიით მოსპობილია ნათესაობა. შვილის გაჩენა მოხდა (ასე ვთქვათ) იმ ატომის საშუალებით, რომელიც მამის სხეულში იყო ერთს დროს. მაგრამ ეს არ აკავშირებს მამას შვილთან, ვინაიდან ყოველ ნაბიჯზე ატომი, რომელიც წინად ერთ სხეულში იყო, გადის იქიდან და მეორე სხეულში შედის: ატომი, რომელიც გუშინ სიმინდის მარცვალში იყო, დღეს ადამიანის კუჭში მოხდა; მაგრამ ვინ იტყვის, რომ ამ სიმინდსა

¹⁾ დემოკრიტე ცელსერს მოთავსებული ყავს წინასიტყვიანობებს შორის, ხოლო წინასიტყვიანობებს ის მხოლოდ ფიზიკოსებად სთვლის. მაგრამ დემოკრიტე ვერ ეტყვა ამ ისტორიულ-ფილოსოფიურ სქემაში, რადგან ის ამუშავებს ეთიკის პრობლემებსაც, თუმცა სარგებლობს ამისათვის ფიზიკის მეთოდებით. ჰირცელი Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften, I, 158, სამართლიანად აღნიშნავს, რომ დემოკრიტე „Zeichnet sich... durch den weiteren Umfang aus, den er Ethik in dem Kreis seiner Betrachtung gegeben hat“ ცელსერის საწინააღმდეგოდ ნატორპი (Forschungen, 294) ამყარებს ლოგიკურ კავშირს ატომისტურ მეტაფიზიკასა და ატომისტურ ეთიკას შორის და ავითარებს იმ თვალსაზრისს, რომელზედაც უფრო ადრე იდგა ფრ. ლანგე. შტრ. Langé, Gesch des Materialismus; hrsg V, Elissen, I, 48.

და ადამიანს შორის ამით ნათესაობრივი კავშირი დამყარდა? არავინ სწორედ ასეთია დაპოკიდებულება მშობელსა და შვილს შორის დემოკრიტეს თვალსაზრისით: ერთი მეორისათვის ისინი გარემდებარე ან უცხო არსებანი არიან. ადამიანები ემსგავსებიან ერთმანეთს თავისი შემაღგენელი ატომებით, მაგრამ ვინაიდან ეს ატომები სხვადასხვა ატომებია, რომლებიც ერთი მეორისაგან არ წარმომდგარან, ეს მსგავსება მხოლოდ მსგავსებაა და არა ნათესაობა.

მაგრამ თუ ადამიანთა შორის ნათესაობა არ არის, თუ ყოველი ადამიანი მეორე ადამიანისათვის (თვით შვილი მშობლისათვის) ისეთივე უცხო არსებაა, როგორც, მაგალითად, ხე ქვისათვის ან ქვა რკინისათვის, სიყვარულის შესაძლებლობაც მოსპობილია. რად უნდა შეიყვაროს ადამიანმა ადამიანი? თვით დედას რად უნდა უყვარდეს შვილი, თუ უკანასკნელი მისთვის უცხო არსებაა? ერთად-ერთი გრძნობა, რომელიც შესაძლებელია აქ ადამიანთა ურთიერთს დამოკიდებულებაში, არის ეგოიზმი: ყოველი ადამიანი ზრუნავს თავის თავზე, რომელიც მისთვის უკანასკნელი მიზანია; დანარჩენი კი მხოლოდ საშუალებაა ამ მიზნის მისაღწევად. თვით შვილიც დედამისისათვის ასეთ საშუალებად უნდა იქცეს. ერთად-ერთ პრინციპად კაცთა ურთიერთობაში უნდა გახდეს ანგარიში: სად არის მოსალოდნელი, მეტი გამორჩენა? მაგრამ ამ ანგარიშის ფარგლებიც ძლიერ შეზღუდულია: თუ ადამიანის სიკვდილით მისთვის ყველაფერი თავდება (შვილის ბედი მას ხომ არ ეხება), თუ ადამიანის შემაღგენელი ატომები დაიფანტებიან, და ის, როგორც პიროვნება, სამუდამოდ გაქრება, — მთელი ანგარიში უნდა აგებული იყოს იმ აზრზე, რომ ეს მოკლე პირადი არსებობა (რომელიც სხვათა შორის სრულიად არ არის ატომიზმით დასაბუთებული: პიროვნებას¹ ატომიზმი ვერ ხსნის) კარგად იქნეს გატარებული. დემოკრიტეს მეტაფიზიკიდან შესაძლებელია მხოლოდ ეგოისტური ზნეობის გამოყენება²). სწორედ ასეთია მათლაც, დემოკრიტეს ეთიკა. ზოგი აქებს ამ ეთიკას³), მაგრამ მოსაწონი ამ ეთიკაში ბევრი არააღვრია. ის შეიცავს დარიგებას, თუ რა გზით შეუძლია კაცს უდარდელად იცხოვროს; ეს კი ჭკუისა და არა კატვი ზნეობის დარიგებაა. ამ დარიგებაში არ მოჩანს ცოცხალი გული: თავისი ეთიკით დემოკრიტე ანემიით დასწეულბუღს, მოგვაგონებს. ნურც გაგვიკვირდება ეს,

ცხოვრების
მიზანი

სწორედ ასეთია მათლაც, დემოკრიტეს ეთიკა. ზოგი აქებს ამ ეთიკას³), მაგრამ მოსაწონი ამ ეთიკაში ბევრი არააღვრია.

¹) შდრ., მაგალითად, პიროვნების მთლიანობის ახსნის უნაყოფო ცდა ლუტარციუს-სთან. De rerum natura, III 259—288. მარქსის ენა რომ ვიხზაროთ, ადამიანი არის დემოკრიტეს მექანიკური თვალსაზრისისათვის მხოლოდ ობიექტი, რომ ადამიანი მეტია, ვიდრე ობიექტი, რომ ის სუბიექტია, ამას დემოკრიტე ვერ სწვდება, და აქედან გამომდინარეობს მისი ეთიკის ნაკულევაწება.

²) შდრ. Fr. Paulsen, Kants Verhältnis zur Metaphysik, 7.

³) მაგალითად, გომპოციო ასეთი სიტყვებით ახასიათებს დემოკრიტეს ეთიკას: „Die lauterste Gesinnung, eine durchaus hochsinnige Auffassung des Menschenlebens“ Griech. Denker, 1, 298. მეორე დიდი მეცნიერი, ცელლერი, დემოკრიტეს ზნეობრივ სენტენციებს ეძახის „reine Grundsätze“ 1. 1148. ნატოზიცი დადებითად ახასიათებს დემოკრიტეს ეთიკას. Forschungen, 210.

რადგან დემოკრიტე საბერძნეთის საზოგადოებრივ დაცემის ხანაში ცხოვრობდა.

ცხოვრების მიზანი, დემოკრიტეს შეხედულებით, არის კარგად ცოდნა (επιστήμη) ეს უნდა ვიცოდეთ, რათა მიზანს მივალწვიოთ. რაში მდგომარეობს მერე ეს კარგად ყოფნა? ან როგორ ცხოვრებას ჰქვიან კარგი ცხოვრება? — „ისეთს, სადაც მეტი სიხარულია და ნაკლები მწუხარება“, გვიბასუხებს ერთხელ დემოკრიტე. „კარგად ყოფნა არის სულიერი სიმშვიდე“, გვიბასუხებს ის მეორეჯერ.

ვთქვათ, რომ „კარგად ყოფნის“ წინაარსი გარკვეულია. იბადება ახალი საკითხი: რა საშუალებით შეიძლება ამ კარგად ყოფნის ან სულიერი სიმშვიდის მიღწევა? რა უშლის მას ხელს? პასუხი, რომელსაც დემოკრიტე იძლევა ამ კითხვაზე, მისი ეთიკის მთავარ ნაწილს შეადგენს.

ზომიერება. კარგად ყოფნის პირობაა ზომიერება: „მეტის სურვილი, მეტს მოთხოვნილებას იწვევს“; „თუ თვითონ შენ არ გსურს ბევრი, მაშინ ცოტაც ბევრად მოგეჩვენება“; „ცოტას სურვილი სიღარიბესაც იმავე ძალას ანიჭებს, რაც სიმდიდრეს აქვს“; „ბედნიერია ის, ვინც ცოტა ქონებით კმაყოფილია; უბედურია ის, ვინც დიდი ქონებითაც უკმაყოფილოა“; „რადგან სიცოცხლე სუსტი და მოკლეა და ვინაიდან ის მრავალ დაბრკოლებასთანაა დაკავშირებული, უნდა ვისწავლოთ ქონების ზომიერი მოხმარება“; „ძუნწი ადამიანი (ფუტკარსა გავს: ორივენი აგროვებენ, თითქო მუდამ იცოცხლებენ“; „მეტის დახარბება აკარგვინებს კაცს იმასაც, რაც მას აქვს, ისე როგორც ეს აიზოპოსის არაქვი ძაღლს მოუვიდა“; „სულელი კაცი ეძებს იმას, რაც უკვე აღარ აქვს, და ამასობაში ჰკარგავს იმას, რაც აქვს“; „ჭკუიანი კაცი ის არის, ვინც არ ღონდება იმის დარდით, რაც მას არ აქვს, და მხიარულია იმით, რაც აქვს“. ზომიერიც აკმაყოფილებს ადამიანს, რომელსაც ბევრი არ სჭირია: „რაც სხეულისათვის საჭიროა, ის ყველასათვის ადვილი საშოვარია. ის კი, რისი მიწვდომაც ძნელია, სხეულს კი არ ესაჭიროება, არამედ უგნურს ოცნებას“; „რამდენჯერ ადამიანზე უფრო ბრძენია პირუტყვი, რომელმაც იცის ის, თუ რა არის მისთვის საჭირო. ადამიანმა კი ეს არ იცის, როდესაც მას რამე სურს“¹⁾.

მაშ, კარგად ყოფნის პირობა სურვილების ზომიერება ყოფილა: უნდა ლაგამი ამოვდოთ ჩვენს სურვილებს, უნდა შევზღუდოთ ისინი. ამისათვის კი საჭიროა გონიერება, რომლის გარეშე არც დიდი ქონება, არც სხვა უპირატესობა ადამიანს არ დააკმაყოფილებს²⁾. დიდი ბრძოლა სჭირია ადამიანის გონებას მისი სურვილების წინააღმდეგ, რომ უკანასკნელნი ზომიერებას მიაჩვიოს. ამიტომ კარგად ყოფნის მიღწევა ძლიერ ძნელი საქმეა, რომელიც დაუღალავ შრომას მოითხოვს: „გულადი კაცი ის კი არ არის,

¹⁾ Diels, D. Fragmente d. Vorsokratiker, 55 B. 219, 284, 286, 285, 227, 224, 202, 231, 223.

²⁾ Fr. 77.

მდნეც მტრებს იმორჩილებს, არამედ ის, ვინც საკუთარ სურვილებს იმორჩილებს. ზოგი კაცი ქალაქების მბრძანებელია და ამავე დროს ქალების მონა-მორჩილი“; „ძნელია საკუთარი გულის წინააღმდეგ ბრძოლა, მაგრამ მასზე გამარჯვება ვაჟაკობას ამტკიცებს“; „ვინც კარგს ეძებს, მხოლოდ გაჭირვებით ჰპოულობს მას; ცუდს კი ადვილად შეეყრება ხოლმე ისიც, ვინც მას არ ეძებს“²⁾.

შეუსაბამობა აქ ერთს საოცარ შეუსაბამობას უნდა მივაქციოთ ყუ-რადღება: დემოკრიტემ იქიდან დაიწყო, რომ ცხოვრების მიზანი არის „კარგად ყოფნა“, „სულიერი სიმშვიდე“ (χαλρήνη). მეტი მზი-არულება და ნაკლები მწუხარება. ესლა კი ირკვევა, რომ ეს „კარგად ყოფნა“ და „სულიერი სიმშვიდე“ ხორციელდება თურმე შრომით, ბრძო-ლით, ე. ი. სულიერი სიმშვიდის დარღვევით. გამოდის, რომ საშუალება სპობს თავის მიზანს. თუ სულიერი სიმშვიდე და უღარდელი ცხოვრებაა ადამიანის მიზანი, მაშინ კაცმა ის უნდა აირჩიოს, რაც უფრო ადვილია; და არა ის, რაც უფრო ძნელია; და რაკი მტრების დამარცხება და ციხეების აღება უფრო ადვილი საქმე ყოფილა, ვიდრე თავის სურვილების წინააღმდეგ ბრძოლა, განა თვით სულიერი სიმშვიდის თვალსაზრისითაც ის არ სჯობს, რომ ადამიანმა თავისი სურვილების შეკვეცა მიატოვოს და ეცადოს მათ დაკმაყოფილებას, ე. ი. ეკვეთოს ციხეებს, თუ ამ ციხეების აღება მას სურს, დღე და ღამე ჯაფაში გაასწოროს დიდი ქონების შესაძენად, თუ ეს ქონება მას უყვარს? არა, დიდი პრაქტიკული ჭკუა, რომელსაც დემოკრიტეს ეთიკაში ხედავენ ამ დარიგებებში არ მოიხანს. ყველაფერი ეს პრეტყელ-პრეტყელი აზრე-ბია, რომლებიც ვერავის ვერაფერს ასწავლიან. „ეძიე ბედნიერება. თუ იპოვე კარგია: ჩანს, ჭკუიანი კაცი ყოფილხარ. თუ ვერ იპოვე, შენი ბრალია: რეგვენი ყოფილხარ“ — აი დემოკრიტეს პრაქტიკული სიბრძნე, უბრალო სიტყვებით რომ ვილაპარაკოთ. როგორ მოიძებნოს ეს ბედნიერება, ე. ი. მთავარი საკითხი დემოკრიტეს ეთიკისა, ბოლოს და ბოლოს გადაუწყვე-ტელი რჩება, რადგან თავის პასუხში დემოკრიტე თანდათანობას მოკლენ-ბულ სენტენციებით გვიმასპინძლდება. თვით ის ჭკუაც, რომელსაც ის გვასწავლის, უდიდესი უჭკუობაა; რადგან იგი მოითხოვს, რომ ცოცხალი ადამიანი მკვლარს დაემზავსოს.

ოჯახი ბირადი ბედნიერების ან „კარგად ყოფნის“ თვალსა-ზრისით უდგება დემოკრიტე ოჯახს, საზოგადოებას, სა-ხელმწიფოს. ოჯახი არღვევს ადამიანის სულიერ სიმშვიდეს! აქ ცოლიო, აქ შვილებიო: ყველას თავისი მოთხოვნილება აქვს, ყველას დაკმაყოფილება უნდა. ამიტომ დემოკრიტე უარყოფით აფასებს ოჯახს. ბრძენი ოჯახს არ მოეკიდება, დემოკრიტეს შეხედულებით. მართალია, შვილის ყოლა სასია-მოვნოა: შვილი ართობს კაცს. მაგრამ რადგან მამას შვილთან ისეთივე კავშირი აქვს, როგორც ქვას რკინასთან, ამიტომ თამამად შეიძლება სა-

²⁾ Fr: 214, 236, 108.

კუთარი შვილის ნაცვლად სხვისი შვილის აყვანა. ეს მით უმეტეს, რომ ვინ იცის, საკუთარი შვილი როგორი იქნება: ეგებ ცუდი გამოდგა. საკუთარის კი ყოველთვის შეგიძლია კარგად აირჩიო. „ჩემის აზრით, ამბობს დემოკრიტე, ადამიანმა ხელი უნდა აიღოს შთამომავლობაზე, ვინაიდან შვილების ყოლაში ხიფათი და უსიამოვნება ბევრია, ბედნიერი შედეგი კი სამაგიეროდ იშვიათი და ისიც სუსტი“ 1).

თუ შვილის ყოლა ცუდია და თუ ყველა დაქვიანდა და გამრავლება შეწყდა, კაცობრიობაც ხომ დაილუბა. მაგრამ დემოკრიტესათვის, როგორც ყოველი მექანიცისათვის, კაცობრიობა არის მხოლოდ ადამიანების ჯამი; ადამიანისათვის კი უმნიშვნელოა, რა მოუვა სხვა ადამიანებს, მაშასადამე, კაცობრიობასაც, ოღონდ მას პირადად ნუ შეეხებია. დემოკრიტეს აზრით, ადამიანისათვის ისიც ხომ უმნიშვნელოა ბოლოს და ბოლოს, კვდება ის თუ რჩება.

ასეთი შეხედულების კაცს სქესობრივი დაახლოვების უნდა ეშიზნოდეს, ქალი კი უნდა სძულდეს, როგორც სულიერი მყუდროების დამრღვევი. მართლაც, დემოკრიტე უარყოფით ახასიათებს სქესთა ურთიერთობას 2); რაც შეეხება ქალებს, რამოდენიმეჯერ მტრულად ახსენებს მათ: „ჭორიკანობაში და რბრივების ქსელის გაბმაში დედაკაცი სჯობს მამაკაცს“, მკვახედ შენიშნავს დემოკრიტე. „ქალმა თავის ენას არ უნდა მისცეს თავისუფლება, — თუ არა ცუდი იქნება“; „ქალის დაჯერება კაცისათვის უკიდურესი სირცხვილია“ 3). ჩანს, არ უყვარდა ქალი დემოკრიტეს, რაკი მხოლოდ ასეთი სატყუები ემეტებოდა მისთვის.

როგორც ოჯახის მამა, ისე აღმზრდელიც სანუგეშოდ ალზრდა აზრებს ვერ გამოიტანს დემოკრიტეს ეთიკიდან ალზრდადნელი საქმეა, მისი შედეგები კი სათუო. ამიტომ ალზრდას ხშირად დიდი მწუხარება მოაქვს აღმზრდელისათვის, რომლის იმედები თითქმის ყოველთვის ცრუვდება 4). მაშ, როგორ მოვიქცეთ? მივატოვოთ ბავშვები აღმზრდელად? დემოკრიტე არ ამბობს ამას explicite, მაგრამ რატომ არ შეიძლება ბავშვების მიტოვება, თუ მათ ჩვენთან განსაკუთრებული კავშირი არ აქვთ და თუ ისინი სულიერ სიმშვიდეს არღვევენ? უეჭველია, რომ ამ შეხედულებებში მიჩანს ზნობრივად გახრწნილი იდეოლოგია დაღუპვისაკენ დაქანებული დამპალი საზოგადოებისა.

სახელმწიფო აქედან უკვე ჩანს, თუ როგორი პოლიტიკური რწმენა ექნება ამ დაქანცული და სიცოცხლის უნარს მოკლებული საზოგადოების წევრს. დემოკრიტემ მშვენიერად იცის, რომ კარგი პოლიტიკური წესწყობილება ძლიერ საჭიროა 5), რომ დემოკრატიული მთავრობა სჯობს ტირანულს 6). მაგრამ თუ მთავრობა ცუდაა, ის ვერასოდეს ვერ

1) DV, 55, B, 276.

2) Fr. 32

3) DV, 55 B 73, 110, 111.

4) lb. ir. 275.

5) fr. 251.

6) Fr. 252.

უბედავს მასთან შებრძოლებას: ბრძოლის ძლიერ ეშინია ყველას, ვისაც სიკვდილისაკენ უჭირავს პირი. ეშინია მისი დემოკრიტესაც. ის ჰგომბს სამოქალაქო ომს, რომელიც, მისი აზრით, ყოველი პირობის ქვეშ სიავია: „სამოქალაქო ომი ორივე მონაწილე მხარისათვის უბედურებაა, ვინაიდან გამარჯვებულიც და დამარცხებულიც ერთნაირად ავებს“¹⁾. დემოკრიტე ვერ სწვდება იქას, რომ სამოქალაქო ომი კარგია, როგორც გამარჯვებულიისათვის, ისე დამარცხებულისათვისაც, რადგან ის სკობს ძველს ნაკლულოვანებებს და ამყარებს საღს საზოგადოებრივ ურთიერთობას. დემოკრიტე ხედავს სამოქალაქო ომში მხოლოდ უშუალო შედეგებს იმათთვის ვინც ამ ომში მონაწილეობას იღებს. უფრო ფართო პერსპექტივა კი დემოკრიტეს აკლია: კაცობრიობის თვალსაზრისი მისთვის არ არსებობს, რადგან ეგოიზმი ზღუდავს მის სააპერცეპციო არეს. „რა მოაქვს უშუალოდ ჩემთვის ამა თუ იმ მოვლენას“, აი როგორი კრიტერიუმით აფასებს დემოკრიტე ყველაფერს. რა თქმა უნდა, ამ ეგოისტური კრიტერიუმის მიხედვით მარად სახსოვარი ისტორიული მოვლენები წარსული დროისა, როგორიც არიან სარწმუნოებრივი რეჟორმაცია²⁾ ან საფრანგეთის დიდი რევოლუცია³⁾, უუდიდეს უგნურობად უნდა ჩაითვალოს.

თანახმად თავისი პინიციპისა დემოკრიტე პატივსა კანონიერებას სცემს კანონიერებას, რომლის დაცვა ყველასათვის სასარგებლოა, მისი სიტყვით⁴⁾ მოქალაქისაგან ის მოითხოვს შორჩილებას მთავრობის წინაშე. „კანონის, მთავრობის და უფრო კვიანი ადამიანების წინაშე ქედის მოხრა ზრდილობას ამტკიცებს“, ამბობს დემოკრიტე⁵⁾. უკიდურესი უფლება, რომელსაც დემოკრიტე აძლევს მოქალაქეს არსებული მთავრობის მიმართ, არის უფლება მთავრობის დაცვისა. მაგრამ ნამდვილი დაცვა მთავრობისა ხომ იგივე გამოდის, რაც ბრძოლა მთავრობის მოწინააღმდეგე ძალებთან, ბრძოლა, რომელიც ასე აწინებს დემოკრიტეს. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მთავრობის დაცვა დემოკრიტესათვის უბრალო სიტყვის მასალაა. იმ მოქალაქეს, რომელსაც დემოკრიტე იდეალად ისახავდა, არც ბრძოლა შეუქლია არა-სასურველ მთავრობის წინააღმდეგ, არც ნამდვილი დაცვა სასურველი მთავრობისა⁶⁾. მას შეუძლია მხოლოდ პლატონური სურვილი გამოსთქვას ამა თუ იმ პოლიტიკური წესწყობილების შემოღების სასარგებლოდ; ისიც ფრთხილად, მორიდებულად, რომ არავინ გაჯავრდეს, და საძაველი სამოქალაქო უთანხმოება არ გაჩნდეს. ბოლოს და ბოლოს ყველაზე უკეთესია სულიერი სიმშვიდის. თვალსაზრისით პო-

1) Fr. 249.

2) რომელმაც სინიდისის თავისუფლების იდეა წამოაყენა.

3) რომელმაც დაიწყო პოლიტიკური ემანსიპაციის საქმე.

4) Fr. 248.

5) Fr. 47.

6) ახალგაზრდა რუსი მკვლევარი ანტუჟური ანოტენებისა С. Лурье, Антифонт, 43, სწერს: Помысли Демокрита философ должен быть бойцом за реформу устарелых законов. დემოკრიტეს ასეთი გაგება არ იქნება სწორი.

ლიტიკურ ცხოვრებიდან განშორება. და თავის კერძო საქმეებისათვის ყურის გდება¹⁾. როგორც ვხედავთ, დემოკრიტე მოქალაქეს პოლიტიკურ ლეშად აქცევს.

რევოლუცია

ექვი არ არის, რომ დემოკრიტეს ეთიკაში იჩინა თავი რომის იმპერიის მიერ წინ გატყორცნილმა გიგანტურმა ჩრდილმა. დემოკრიტესებური პოლიტიკური ოპორტუნიზმი და ინდიფერენტიზმი იყო ის ნიადაგი, სადაც აშენდა შემდეგ კეისარების აბსოლუტიზმი, რომელმაც მთელი კაცობრიობისაგან მომაკვდავი და ნაკლულენებებით აღსავსე ადამიანის გაღმერთება მოითხოვა.

მართალია, დემოკრიტემ ძალიან კარგად იცის, რომ პოლიტიკური ინდიფერენტიზმი სწამლავს საზოგადოებას და ხელს უწყობს ათასგვარ ბოროტ-მოქმედების გამრავლებას²⁾, რომ სჯობს გაჭირვება აიტანო, და კარგი წესწყობილება დაეყარდეს³⁾. ყველაფერი ეს იცის დემოკრიტემ, რადგან მის ზურგს უკან დარჩა მდიდარი პოლიტიკური გამოცდილება საბერძნეთის ქალაქებისა. მაგრამ იცის მხოლოდ გონებით და არა გულით, რომ შესძლოს ამ ცოდნაზე აავსოს თავისი ეთიკა. რა ჰქნას ამ დაქანცულმა ადამიანმა, რომ ის ვერ გრძნობს თავის ძარღვებში სისხლის ჩქეფას, რომლის გარეშე შეუძლებელი ხდება სურვილების განაღდება? ბოლოსდაბოლოს დემოკრიტესაგან რჩება შთაბეჭდილება იმპოტენტისა, რომელსაც ენერჯია დიდი ხანია გამოღვევია და სურვილის უნარიც ძლიერ დასუსტებია. დემოკრიტეს ეთიკაში ოდნავაც არ მოჩანს ის მეამბოხე სული, რომელიც იბრძვის თავგანწირულად თავის იდეალის განსახორციელებლად და სიკვდილისაც არ ეშინია. მისი მიმდევრები (ეპიკურე, ლუკრეციუსი) ძალიან მოწადინებული იყვნენ დაემტკიცებიათ, რომ სიკვდილის შიში უგუნობაა, მაგრამ ჩანს, რომ ისინი ამით თავის თავს ინტეგრირებდნენ, და მათ გაცივებულ გულში სიკვდილის შიში დიდი ხანია დაბუდებულია. ვინც სიცოცხლით არის ყელამდის სავსე, მას სიკვდილის არ ეშინია. სიკვდილის ეშინია მკვდარ-ცოცხალს და მხოლოდ იმ ზომაზე, რა ზომაზედაც ის მკვდარია.

დემოკრიტემ იცის, რომ პოლიტიკური ინდიფერენტიზმი დამლუბვლია. მაგრამ ის იმ ზომაზე შეჩვეულია სულიერ სიმშვიდეს, რომ ვერ ჰბედავს სათანადო დასკვნა გამოიყვანოს ამ ცოდნიდან და პოლიტიკური ბრძოლა ურჩიოს მოქალაქეებს. შესაძლებელია, რომ თვითონ დემოკრიტეც ამჩნევდა შინაგან წინააღმდეგობას თავის შეხედულებებში, მაგრამ მას აკლდა საჭირო გამბედაობა ამ წინააღმდეგობის მოსახსნელად.

ატომიზმმა გერ მოგვცა მისაღები ეთიკა. ჩვენ ვეცადეთ დავემტკიცებო, რომ იგი მას ვერც მოგვცემდა: ატომისტური მეტაფიზიკის საფუძველზე თანდათანობის დაურღვევლად შეიძლება მხოლოდ ეგოისტური და ანტისოციალური ზნეობა აშენდეს.

1) Fr. 252.

2) Fr. 254.

3) Fr. 251.

ატომიზმის კრიტიკა

ატომიზმი და რელიგია

რამდენიმე შენიშვნა კიდევ საჭიროა, რომ უკეთესად წარმოვვიდგეს ატომიზმის შენობა. შემცდარი იქნება ის, ვინც ზემონათქვამიდან დემოკრიტეს წითიკის შესახებ იმ დასკვნას გამოიტანს, რომ ატომიზმი, მთლიანად აღებული, მხოლოდ უარყოფითად უნდა იქნეს დაფასებული. ეკვი არ არის, რომ ამ თეორიამ დიდი სამსახური გაუწია კაცობრიობას. ატომიზმმა გაანთავისუფლა კაცობრიობა ცრუ მორწმუნოებრივი შიშისაგან ბუნებრივი ძალების წინაშე, რომელიც თან სდევს ანიმიზმს. „ნუ გეშინიათ ბუნების, რადგან ბუნება მკვდარია და მას არ შეუძლია ის თვისებები არ ჰქონდეს, რაც მას აქვს; ნუ გეშინიათ ბუნების, რადგან ის შეკრულია აუცილებლობის კანონით!“ — აი რა აზრი იყო ჩართული დემოკრიტეს ფილოსოფიაში. შემდეგ ეს აზრი ატომიზმისა წამოსწიეს წინ ეპიკურემ და ლუკრეციუსმა. უკანასკნელის თვალში ეპიკურე იქცა რელიგიოზური შიშისაგან კაცობრიობის მსხნელგმირად, რომელსაც ის თავის პოემაში ღითიანბებს უგალობს სამართლიანად:

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
In terris, oppressa gravi sub religione,
Quae caput a coeli regionibus ostendebat,
Horribili super aspectu mortalibus instans,
Primum graius homo mortales tollere contra
Est oculos ausus, primusque obsistere contra.
Quem nec fama deum, nec fulmina, nec minitanti
Murmure compressit coelum; sed eo magis acrem
Virtutem, irritet animi, confringere ut arcta
Naturae primus portarum claustra cupiret..
Quare religio, pedibus subjecta vicissim
Obteritur, nos exaequat victoria coelo¹⁾.

ატომიზმი და თანამედროვე ბუნებისმეტყველება

ცრუმორწმუნოებრივი შიში უუღიდავს. მტერია შემცდების, ისე როგორც თავის მხრით ცოდნაც სპობს. ცრუმორწმუნოებას. ამიტომ ბუნების წინაშე შიშისაგან კაცობრიობის განთავისუფლებამ ხელი შეუწყო ბუნებრივ მოვლენებზე დამშვიდებული დაკვირვების წარმოებას და მათ შესწავლას. მაგრამ სხვა თვალსაზრისითაც, როგორც საშუა-

¹⁾ „ადამიანის ცხოვრება სამარცხვინოდ იყო გათვლილი და მიწასთან გასწორებული სარწმუნოების მიერ, რომელიც ცის სივრციდან საშინელი გამონეტყველებით დაპყრობდა ზევიდან მომავლადებს, როდესაც ერთმა ბერტენმა პირველად გაბედა გასწორება მისთვის (სარწმუნოებისათვის) თვალი და წინააღმდეგობა გაეწია. ის ვერ შეაშინა ამან მასში უფრო გაათლიყრა სურვილი „აერღვია ბუნების დაეკრული კარები... ამრიგად, სარწმუნოება თავის მხრივ დაძლეული, ფეხებ-ქვეშ იქნა განარცხებული, ჩვენ კი ასეთმა გამოკვებამ ცასთან გავვათანასწორა“. Lucretius, De rerum natura, 1,63—81. შეად. აგრეთვე III, 14; VI, 49.

ლება ბუნების შესწავლისათვის, ატომიზმი შესანიშნავ მოძღვრებად გამოდგა, უუდიდესი ნაბიჯები წინ თანამედროვე კაცობრიობის მეცნიერებისა, ნაბიჯები, რომლებიც დაკავშირებულია გალილის, დეკარტის, ჰუიგენსის (Huygens), ლაფუაზიეს, დალტონის, მენდელეევის სახელებთან, ატომისტური პრინციპების ნიადაგზე იქნენ გადადგმული. მართალია, თანამედროვე ბუნებისმეტყველებამ ატომის ძველ წარმოდგენაში მრავალი ფრიალ მნიშვნელოვანი ცვლილება შეიტანა: უარყო ატომების განსხვავება ფორმაში¹⁾ და ამით შეაპყვირა ატომთა შესაძლებელ ჯგუფების რაოდენობა, რადგან რიცხვს შესაფერი ადგილი დაუთმო ბუნების ახსნაში, სადაც თვითონ დემოკრიტემ ვერ მოახერხა რიცხვის შეტანა; უკუაგდო დემოკრიტეს აქსიომა, რომლის მიღებაში ის ბრმად გაჰყვა პარმენიდეს, თითქო მოძრაობა შესაძლებელია მხოლოდ ცალიერ სივრცეში; უარყო ის დებულება, ვითომ მხოლოდ აბსოლუტური არარაობა ჰქმნის საგანთა მრავალობას²⁾. დღეს კი ის მზად არის ატომის ცნება შესცვალოს უფრო მარტივი ცნებით, ელექტრონით³⁾. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ატომიზმი, როგორც ბუნების გამოკვლევის მეთოდი სრულიად უვარგისი იყო. ბოლოს და ბოლოს თვით ისინიც, ვინც მატერიალური ატომის ცნებას არა-მატერიალური ენერჯის ცნებით სცვლიან, დემოკრიტეს ფიზიკის პრინციპების ნიადაგზე რჩებიან: მათაც აუცილებლობის კანონი აქვთ მიღებული; მათაც შეუძლებლად მიაჩნიათ ენერჯის ჯამის ზრდა ან შემცირება მსოფლიოში; ისინიც უარყოფენ არსებულის არარაობად ქცევას და არარაობისაგან არსებულის გაჩენას; ისინიც აღიარებენ, რომ კონკრეტული მრავალფეროვნება საგანთა არის ერთი და იმავე არსის მოვლენა. ხდება მხოლოდ ატომის ცნების ანალიზი და განზოგადოების ახალ საფეხურზე ასვლა. ის კი, რაც წინა საფეხურზე იყო მიღწეული ატომის ცნების საშუალებით, მიღებულია საკაცობრიო ცოდნის საღაროში, როგორც სამარადისო განძეულია. განა მენდელეევის აღმოჩენა ენერჯეტიკის თვალსაზრისისათვის თავის მნიშვნელობას ჰკარგავს? — არა. განა ალიზარინის საღებავი სხვანაირად დამზადდება ენერჯეტიკის თეორიით, ვიდრე მზადდებოდა ატომის-

1) უკვე თეოფრასტო უსაყვედურებდა დემოკრიტეს, რომ მის ატომებს უსწორ-მასწერო ფორმა აქვთ. შდრ. Zeller, I², 856.

2) პარმენიდემ და დემოკრიტემ ცდებოდნენ, როდესაც ჰფიქრობდნენ, რომ საგანთა მრავალობა ჰგულისხმობს აბსოლუტურ არარაობას; საგანთა მრავალობა ჰგულისხმობს მხოლოდ შედარებით არარაობას. კერძო საგანი შეიცავს არა საზოგადოდ არსის უარყოფას, არამედ სხვა კერძო საგნის უარყოფას. ხე არის არარაობა არა არსებობის მიშართ, არამედ ქვის, ცხოველის, ბალახის მიშართ. კერძო უარყოფს მხოლოდ სხვაგვარად არსებულს. მედ ქვის, ცხოველის, ბალახის არსებულის უარყოფა კი არ არის აბსოლუტური არარაობა. ამიტომ საგანთა სხვაგვარად არსებულის უარყოფა არ არის აბსოლუტური არარაობა. a_1 და a_2 ორივე არის a (არსი). a_1 არ არის a_2 , ვ. ი. მრავალი არის იმით კი არა, რომ a_1 არ არის a . დემოკრიტემ კი სწორედ ასე ფიქრობდა: ის ვერ არჩევდა აბსოლუტურ არარაობას შედარებითისაგან ან არსებობის უარყოფას სხვაგვარად არსებულის უარყოფისაგან. რაც შეეხება პარმენიდეს, მისი აზრით, შედარებითი არარაობა შესაძლებელია მხოლოდ აბსოლუტური არარაობის პირობით.

3) შდრ. Poincaré, Wissenschaft und Hypothese, 316.

ტური ქიმიის აღმოჩენის წყალობით? — არა. განა გოგირდის სიმყავის-ფორმულა H_2SO_4 , ატომისტური ქიმიის ნიშნებით დაწერილი, ნამდვილ-ურთიერთობის გამომატველი არ იქნება? — კი იქნება. ოღონდ ის, რაც ატომისტის ტერმინებით იყო გამოთქმული, ენერგეტიკის ენაზე ითარ-გმნება¹⁾. ყველა ამის დეტალური განმარტება ფილოსოფიურად განათლე-ბულ ბუნებისმეტყველის საქმეა და არა ფილოსოფიის ისტორიკოსისა. ამიტომ შევწყვიტოთ აქ ამაზე ლაპარაკი და დავუბრუნდეთ ისევ დემო-კრიტეს მეტაფიზიკას.

ატომი არ არის რეალობა

რა იყო ამ მეტაფიზიკის უბირატესობა? შეიძლება, ის, რომ დემოკრიტემ მიაგნო ატომებში ნამდვილად არსებულ ელემენტებს? ზოგი დღესაც ფიქრობს, რომ დემოკრიტეს ატომი ნამდვილი არსებაა. ეს არ არის მართალი. დემოკრიტეს წვეტიანი, მრგვალი, სამკუთხედი, ამოღრმავებული, წაგრძელებული ატომები მხოლოდ ფიქციაა, როგორც ეს უკვე პასკალსაც კარგად ეს-მოდა²⁾.

ატომიზმის უპირატესობა

მაშ, რა არის ატომიზმის დამსახურება? ის, რომ მას სურდა განესაზღვრა მეცნიერული კვლევა-ძიების გზა და ამით შესაძლებელი გაეხადა შეთანხმებული მე-შაობა სხვადასხვა მეცნიერული დარგებისა და სხვადასხვა მეცნიერთა შო-რის. დემოკრიტემ ხელი შეუწყო მეცნიერების მთლიანობის იდეის გან-მტკიცებას. მან მეცნიერება საზოგადო, საყოველთაო საქმედ აქცია. მეცნი-ერება არ არის იქ, სადაც: ა) თითოეული მკვლევარი თავის პრობლემას აყენებს, რომელსაც არავითარი კავშირი არ აქვს სხვა მეცნიერთა პრობ-ლემებთან, ბ) ჩკვლევს ამ პრობლემას ისეთი საშუალებით, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო სხვების საშუალებებთან, და გ) აღწევს ისეთ შე-დეგებს, რომლების შესწორება, ერთის მხრით, არავის შეუძლია, და რომ-ლების შინაარსით, მეორეს მხრით, არავინ ისარგებლებს. მეცნიერება არ არის იქ, სადაც მის ასპარეზზე მომუშავენი არ არიან გაერთიანებული არც მიზნით, არც საშუალებებით. კანტი ასეთს მდგომარეობას ეძახოდა ერთს ადგილზე უთავბოლო, ტკეპნას („ein blosses Herumtappen“³⁾). ატო-მიზმი გადაელობა წინ ასეთს უთავბოლობას: მან სცადა მტკიცედ განესა-ზღვრა მეცნიერული კვლევა-ძიების მიზანი.

მეცნიერების მიზანია მრავალფეროვან საგნებში, რომლებსაც ჩვენ-გრძნობების საშუალებით შევიცნობთ, ერთი და იგივე აღმოაჩინოს — აი-დემოკრიტეს ფილოსოფიის დედა-აზრი. მეცნიერული კვლევა საგნისა და-შთაერებულად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ მაშინ, როდესაც ეს კვლევა

1) შტრ. ენგელსთან მზგავსი მსჯელობა ფლოგისტონის ჰიპოთეზის შესახებ. *Диалект. прир.*, 92.
 2) Il faut dire en gros: cela se fait par figure et mouvement, car cela est vrai. Mais de dire quelles et composer la machine, cela est ridicule. *Pensées*, II, 17.
 3) Kant, *Kritik d. reinen Vernunft*, Vorrede zur zweiten Auflage, ed. Kührbach, S. 52.

მიგვიყვანს იმ დებულებებთან, რომლებამდეც მიდის მეორე, მესამე, მეოთხე, მეათასე საგნის გამოკვლევა, სულ ერთიჲ, მცნარაჲ ეს საგანი, თუ ცხოველი, მთაჲ თუ მდინარე, ოჯახია თუ სახელმწიფო. თანამედროვე ფილოსოფიურ ლიტერატურაში ხმარობენ ტერმინს „აზროვნების ეკონომია“¹⁾. დემოკრიტეს მოძღვრება აზროვნების ეკონომიის პრინციპს შეიცავს, რადგან ის მოითხოვს, რომ მრავალფეროვანი ერთფეროვნად იქნეს წარმოდგენილი.

უკანასკნელი აზრი მთლად დემოკრიტეს აღმოჩენა არ იყო: თალესიც იცნობდა მას. დემოკრიტემ ოღონდ განავითარა ის და აღნიშნა, რომ „ერთი და იგივე“ არის არა მხოლოდ შემადგენელი მასალა საგნების, არამედ ამ მასალის დალაგების პრინციპიც (შეერთება — დაშლა). ამით განდევნილ იქნა სასწაულის ცნება მეცნიერების სფეროდან; სასწაულის ცნებას მეცნიერებამ არ უნდა მიმართოს, მოითხოვს ატომიზმი.

უკანასკნელ მეთოდოლოგიურ მოთხოვნილებას დემოკრიტემ მისცა მეტაფიზიკური დებულების სახე: არარაობისაგან არსებული არ ჩნდება და არსებული არარაობად არ იქცევა. და აი სწორედ აქ მოხდა თავსამტრევეი ლოგიკური saltus mortalis ატომიზმისა.

მეცნიერებას არ აქვს უფლება მიმართოს სასწაულის ცნებას; მან უნდა იხელმძღვანელოს მიზეზობრივი აუცილებლობის ცნებით — ყველაფერი ეს სწორია: მეცნიერების დანიშნულება საკმაოდ ასაბუთებს ამ ნორმებს. მეტი საბუთი უკანასკნელთ არ სჭირათ: მეცნიერება პირდებით, ადამიანისებური საქმეა, და ადამიანს შეუძლია მისცეს მას ის სახე, რომელიც მისთვის, ადამიანისათვის, საჭიროა, ისე როგორც იქცევა ის ჩაქუჩის ან ნამგალის გამოჭედაში; და რაკი საჭიროა ადამიანისათვის ისეთი რამ, რაც ხელს უწყობს „აზროვნების ეკონომიას“ და უადვილებს მას არსებობისათვის ბრძოლას, მეცნიერებაც მიზეზობრივობის იდეაზე უნდა იქნეს აგებული. ვინც ამაზე მეტს იტყვის, ის თავის მიზნის საზღვრებს სცილდება. დემოკრიტეს შეცდომაჲ ამაშია: ის იმაზე მეტს ამბობს, რაც საჭიროა.

ატომიზმის
ატომია

მეტს ამბობს დემოკრიტე, როდესაც თავის ჰიპოთეტურ ცნებას ნამდვილად არსებულ საგნად აქცევს: ატომი არსებობს, ფიქრობს ის. მეტს ამბობს დემოკრიტე, როდესაც ამტკიცებს, რომ ის, რაც იყო წინა მომენტში, უდრის სრულიად იმას, რაც არის შემდეგს მომენტში, ან აბსოლუტურად ახალი შეუძლებელია და განვითარებაც მოიწვენება. ატომების რჩევა ეხება თვალს, და ჩნდება წითელი ფერის გრძნობა, — აი უკვე უბრალო მაგალითი, რომელიც დემოკრიტეს მეტაფიზიკისათვის დაუძლეველი ფაქტია. წითელი ფერის გრძნობა ზომ ისეთი რამ არის, რაც არ ემზგავსება ატომების მოძრაობას. თუ ეს გრძნობა ატომების მოძრაობისაგან განჩნდს, ის ვაჩენილად ისეთ რამესაგან, რაშიც ის უწინ არ იყო, ე. ი. არსებული წარმომდგარა

1) H. Rickert, System der Philosophie, erst. Teil, Tübingen, 1924 S. 211.

არარაობისაგან ან დარღვეულა მექანიკური მიზეზობრივობის პრინციპი, რომელზედაც ემყარება მთელი ატომისტიკა.

როგორ გამოდის ამ დაბრკოლებიდან დემოკრიტე? ის გაბედულად უარჰყოფს წითელი ფერის არსებობას: ფერი, გემო და სხვა ასეთები ნამდვილად არ არსებობსო, გვეუბნება დემოკრიტე¹⁾. მაგრამ ვინ დაუჯერებს მას? რომ ფერი არსებობს, ამაში ყოველი ჩვენთაგან ისეა დარწმუნებული; როგორც საკუთარი თავის არსებობაში. ჩვენ ვერწამს ფერის არსებობა, არა ნაკლებად, ვიდრე მოძრაობისა და მრავალობის არსებობა. წითელი, გემრიელი, სურნელოვანი ვაშლი, რომელიც ხელში გვიჭირავს, ისეთი ფაქტია, რომ მისი არსებობის უარყოფა პსიქოლოგიურად შეუძლებელია. მაშასადამე, შეუძლებელია მისი ფერის, გემოს და სუნის არსებობის უარყოფაც. დემოკრიტე კი მათ არსებობას უარყოფს. რა გამოდის? გამოდის ის, რომ თვითონ დემოკრიტე შემდგარა იმ გზაზე, რომელსაც ის ჰკიცხავდა ელვატიზმში: თეორიამ უნდა ახსნას საგანი და არა უარჰყოს მისი არსებობა.

მაგრამ ნუ გაგვაკვძრევებს ეს დემოკრიტესაგან, ვინაიდან დღესაც, 24 საუკუნის შემდეგ, სრული სინათლე ამ საკითხში არ არის. დღესაც ყველა ვერ სწვდება იმ აზრს, რომ არსებობის უკანასკნელი კრიტერიუმი არის გრძნობა, რომლის ჩვენების სისტემაში მოხაყვანად ჩვენ ვხარგებლობთ მნიშვნელობის მქონე ცნებებით. მაგრამ ის, რასაც მნიშვნელობა, აქვს, არ უნდა უსათუოდ არსებობდეს. დემოკრიტემ ეს არ იცოდა. ამიტომ მან მნიშვნელობის ნიადაგზე წარმომდგარი ჰიპოთეტური ატომი ნამდვილად არსებულ საგნად აღიარა და ამით კარგი ჰიპოთეზა უვარგის მეტაფიზიკად აქცია. საჭირო იყო მოხსნა დემოკრიტეს თეორიისაგან ზედმეტი პოსტულატებისა. მაგრამ თავისი ნამდვილი სახითაც ეს თეორია ჩვენთვის აზროვნების ძლიერების ნიმუშად რჩება.

¹⁾ დემოკრიტეს მაკალითზე მტკიცდება ამრიგად, რომ მექანიკურია: მატერიალი-სტი იძულებული ხდება სუბიექტივისტური იდეალიზმით გათავოს.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

ლუკარეციუსი „საგანთა გუნებისათვის“ (წიგნი 1; ლექსი 420-629)

ბუნება თავისთავად ორი პრინციპისაგან შედგება: ეს პრინციპებია სხეულები და ცალიერი-სივრცე, სადაც სხეულები მოთავსებული არიან და სხვადასხვა მიმართულებით მოძრაობენ. რომ სხეული არის თავის-თავად, ამას ამოწმებს საზოგადო გრძნობა (communis sensus): რომ ამ უკანასკნელის ჩვენება სარწმუნო არ ყოფილიყო, მაშინ შეუძლებელი იქნებოდა, რომ გონების საშუალებით ჩვენ მოგვეპოვებია მტკიცე დებულებები საგანთა კვლევის დროს. რაც შეეხება ადგილს ან სივრცეს (რომელსაც ჩვენ ცალიერს ვუწოდებთ), რომ ის არ ყოფილიყო, მაშინ საგნებსაც არ შეეძლოთ სადმე მოთავსებული ყოფილიყვნენ, და აგრეთვე შეუძლებელი იქნებოდა მათთვის სხვადასხვა მიმართულებით მოძრაობა.

ეს მე შენ გიჩვენე უკვე ზემოთ. არ არის არაფერი ისეთი, რომლის შესახებ შეიძლებოდა გეთქვა, რომ ის არც სხეულია და არც ცალიერი სივრცე და თითქო საგანთა მესამე პრინციპს წარმოადგენდეს. ვინაიდან ყველაფერი, რაც არის, აუცილებლად უნდა (ზოდესაც ის არის) ან დიდი ან პატარა იყოს თავისი მოცულობით. რაც უნდა მსუბუქი და მცირე არ უნდა იყოს იგი, თუ კი შეიძლება მისი შეხება, ის ეკუთვნის სხეულთა რიცხვს და ემორჩილება უკანასკნელის კანონებს. თუ კი მისი შეხება არ შეიძლება, მაშინ ის ვერც ერთს საგანს ვერ დაუშლის გაიაროს მასში: მაშასადამე, ის იქნება დაცლილი იგი სივრცე, რომელსაც ჩვენ სიცალიერს ვუწოდებთ.

გარდა ამისა, ის, რაც თავისთავად არის, ან უნდა იყოს მოქმედი, ან უნდა სხვების ზემოქმედების ქვეშ იმყოფებოდეს თვითონ, ან ის უნდა იყოს ადგილი, სადაც საგნებს შეუძლიათ ყოფნა და მოქმედება. მაგრამ სხვებზე მოქმედება და სხვების ზემოქმედების ქვეშ ყოფნა არ შეუძლია არავითარ საგანს, თუ ის არ არის სხეული, და, შემდეგ, არც ადგილის მიცემა შეუძლია რასმე, თუ ის არ არის ცარიელი და დაცლილი. მაშასადამე, გარდა ცალიერი სივრცისა და სხეულებისა არ შეიძლება იყოს არავითარი თავისთავად არსებული მესამე პრინციპი. საგნებისა, რომელიც არც ჩვენი გრძნობებით შეიცნობა ოდესმე და არც გონების საშუალებით შეინიშნება.

ყველაფერი, რასაც აქვს სახელი (cluent), ან ამ ორი პრინციპის საკუთარი თვისებაა, ან მათი შემთხვევაა. საკუთარი თვისება (conjunctum) არის ის, რაც არასოდეს არ შეიძლება მოცილებული იქნეს საგნისაგან და მოშორდეს მას, გარეშე ამ საგნის მოსპობისა. ასეთი საკუთარი თვისებაა კლდისათვის სიმძიმე, ცეცხლისათვის სიმზურვალე, წყლისათვის სითხე;

ყველა სხეულებისათვის—შესახებლობა, ცალიერი სივრცისათვის კი—შეუ-
ხებლობა. ამისაგან განსხვავებით, მონობასა და თავისუფლებას, სიმდიდრესა-
და სიღარიბეს, ომსა და მშვიდობას და ბევრს კიდევ სხვას, რომლის მომ-
ატება და დაკლება ბუნებას უცვლელად ტოვებს, ყველა ამას შემთხვევას
(eventum) ვეძახით, როგორც ეს ჯერ არს.

დრო თავისთავად (განყენებულად) არ არსებობს, არამედ თვით საგნე-
ბისაგან გამომდინარეობს იმის შეგნება, თუ რა მოხდა წარსულში, რა არის.
აწმყოში და, ბოლოს, რა იქნება მომავალში. არავის არ შეუძლია იგრძნოს.
საგანთა მოძრაობისაგან და მათი ტკბილი მყუდროებისაგან განყენებული
დრო. ამრიგად, როდესაც ლაპარაკობენ იმის შესახებ, რომ მშვენიერი-
ელენე იყო მოტაცებული ან რომ ტროიანელთა ტომები ომში დამარცხდნენ,
ცხადი უნდა იყოს, რომ ეს ფაქტები იმით კი არ გვაიძულებენ ჩვენ ვა-
ღიაროთ მათი არსებობა, რომ ისინი თავისთავად არსებობენ ამჟამად,
ვინაიდან ადამიანთა ის თაობა, რომლის დროსაც მოხდა ეს ფაქტები, სამუ-
დამოდ წაიღო წარსულმა. ამრავადვე ყველა იმის შესახებაც, რაც მომ-
ვალში მოხდება, შეიძლება ითქვას, რომ ისიც იქნება საგნებისა და ადგი-
ლის შემთხვევა. დაბოლოს, რომ არ ყოფილიყო საგანთა არავითარი ნივთი-
ერება და არც ადგილი ან სივრცე, სადაც ხდება ყოველი მოვლენა, მაშინ
სიყვარულის ცეცხლი, რომელიც მშვენიერი ელენეს გარეგნულობამ წაუკიდა
ალექსანდრე ფრიგიელის გულს, არსად არ გამოიწვევდა დაუზოგველი
ომის სახელოვან ბრძოლებს. არასოდეს აგრეთვე ტროიანელთაგან მალულად
ბერძნების მიერ გაკეთებული ცხენი არ წაუკიდებდა ცეცხლს პერგამოსს.
შენ შეგიძლია დაინახო, რომ ზემოაღნიშნული მოვლენები სრულიადაც
არ არსებობენ იმგვარად, რა გვარადაც თავისთავად არის სხეული, და
არც იმნაირად არსებობენ, რანაირადაც არსებობს ცარიელი სივრცე. ასე
რომ შენ შეგიძლია ამათ სრული უფლებით უწოდო სხეულისა და იმ ადგი-
ლის შემთხვევა, სადაც ყველა მოვლენები ხდება.

შემდეგ, სხეულები არიან ნაწილობრივ საგანთა საწყისები (primordia
rerum), ნაწილობრივ კი თვით ამ საწყისებისაგან შემდგარი საგნები. არა-
ვითარ ძალას არ შეუძლია იმათი შეკუმშვა, რაც საგანთა ელემენტია;
ასეთია უკანასკნელის სიმაგრე, რომ მას ვერაფერი ვერ ერევა.

ერთის შეხედვით ძნელი დასაჯერებელია, რომ საგნებში მოიპოვებო-
დეს ისეთი რამ, რასაც აბსოლუტური სიმაგრე (solidum corpus) აქვს;
გადის ხომ სახლების კედლებში ციდან ჩამოვარდნილი ელვა, ისე რო-
გორც გადიან ამ კედლებში ხმაურობა და ბგერები; რკინა თეთრდება
ცეცხლში; კლდე სკდება, როდესაც ის ხურდება; ცეცხლით შერყეული
სიმაგრე ოქროსი იკარგება; ცეცხლით დაძლეული სპილენძი დნება ყინულ-
სავით; ვერცხლში გადის სითბო და სიცივე, როგორც ამას ვგრძნობთ
ორთავებს, როდესაც ხელით გვიჭირავს ხოლმე აზარაფეშები, სადაც ჩასხმუ-
ლია სასმელი. ამრიგად, ჩვენ გვეჩვენება, რომ საგანთა შორის არაფერი
არ უნდა იყოს აბსოლუტურად მაგარი.

მაგრამ, ვინაიდან ქეშმარიტი მსჯელობა (vera ratio) და საგანთა ბუნე-
ბა ამას მოითხოვდენ, შენც მიიღებ დებულებას (რომელსაც მოკლედ ვეხები),
რომ არსებობენ აბსოლუტურად მაგარი და მარადიული სხეულები, რო-
მელთა შესახებ უნდა ითქვას, რომ ისინი არიან საგანთა თესვები (semina);
ან საწყისები და რომ ამათგან შედგება და შექმნილია ყველაფერი.

უწინარეს ყოვლისა, ვინაიდან სხვადასხვანაირია ბუნება ორივე პრინ-
ციპისა (ე. ი., სხეულისა და იმ ადგილისა (locum), სადაც ხდება ყველაფერი)
ამიტომ აუცილებელია, რომ თითოეული მათგანი არსებობდეს თავისთა-
ვად ან ერთმანეთთან შეურევლად. ვინაიდან ის, სადაც ადგილი (spatium)
დაუკავებელია და რასაც სიცარიელეს (inane) ვუწოდებთ, არ არის სხე-
ული; იმას კი, სადაც ადგილი დაკავებულია სხეულით, არ შეიძლება არა-
ვითარი გზით ეწოდოს დაუკავებელი სივრცე. ამრიგად არსებობენ
პირველადი მაგარი სხეულები, რომლებშიც არ არის სივრცე.

რამდენადაც წარმოდგარს სხეულებში არის სივრცე, აუცილებე-
ლია, რომ ამ სივრცერის გარშემო იყოს მოთავსებული მაგარი ნივთიერე-
ბა. შეუძლებელია იმის მტკიცება, რომ რომელსავე საგანში არის სივრცე,
თუ არ მივიღებ დებულებას, რომ ამ სივრცერის გარშემო მოთავ-
სებულია რაღაც მაგარი, რაც ამ სივრცერეს გარშემო აკრავს. ეს მაგა-
რი არ შეიძლება იყოს რაიმე სხვა, თუ არა ნივთიერების ნაწილაკების
გროვა, რომელსაც შეუძლია საგანში არსებული სივრცე განსაზღვროს.
მაშასადამე, არსებობს ნივთიერება, რომელიც მაგარი სხეულია და რომელ-
საც შეუძლია იყოს იმ დროს, როდესაც ყველაფერი სხვა იშლება.

გარდა ამისა, რომ სივრცე არ ყოფილიყო, ყოველი საგანი იქნე-
ბოდა მაგარი; წინააღმდეგ ამისა, რომ ის მაგარი ნაწილაკები ნივთიერე-
ბისა არ ყოფილიყვნენ, რომლებიც ავსებენ მათ მიერ დაჭერილს ადგილს,
მაშინ მთელი სივრცე ცალიერი იქნებოდა. ცხადია, ამრიგად, რომ სხეული
და სივრცე განირჩევიან ერთიმეორისაგან, ვინაიდან წინააღმდეგ შემ-
თხვევაში არც სრულიად სავსე იქნებოდა და არც სრულიად ცალიერი:
მაშასადამე, არსებობენ პირველადი სხეულები, რომლებსაც შეუძლიათ
ცალიერი სივრცე განასხვაონ საგნებისაგან.

ეს პირველადი სხეულები არ შეიძლება დაშლილ იქნენ არც გარედან
მიღებულ დაკერისაგან და არც შინაგანი მიზეზით. არც სხვა რაიმე მიზეზს
შეუძლია მათი დაზიანება (რაც ჩვენ ცოტათი ზემოთ აღვნიშნეთ), ვინაი-
დან არავითარ საგანს, თუ მასში სივრცე არ არის, არ შეუძლია არც
შეკუმშულ იქნეს, არც გატეხილ იქნეს, არც ორად იქნეს გაჭრილი, არც
სინესტე, სიცივე ან სიცხე მიიღოს, ე. ი. განიცადოს ის, რის გამო ისპობა
სწორედ ყველაფერი, და რაც უფრო მეტია რომელსავე საგანში სივრცე,
მით უფრო ადვილად ზიანდება ეს საგანი ზემოაღნიშნული მიზეზების გავლენ-
ით. მაშასადამე, რაკი პირველადი სხეულები, მაგარი და სივრცერის
მოკლებული არიან, როგორც ეს ზემოთ ვთქვით, აუცილებელია, რომ
ისინი მარადიული იყვნენ.

გარდა ამისა, რომ ნივთიერება მარადიული არ ყოფილიყო, ყველა საგნები აქამდე არარაობად იქნებოდნენ ქცეულნი, და ყოველი საგანი, რომელსაც ჩვენ ამჟამად ვხედავთ, არარაობიდან იქნებოდა წარმომდგარი. მაგრამ, ვინაიდან ზევით უკვე ავლნიშნე, რომ არ შეიძლება რაიმე არარაობისაგან გაჩნდეს და ის, რაც გაჩენილია, არ შეიძლება არარაობად იქცეს, აუცილებლად უნდა არსებობდნენ უკვდავი სხეულის მქონე საწყისები, რომლებზედაც დაიშლება ხოლმე სიკვდილის დროს ყოველი საგანი, რათა ახლად გასაჩენელ საგნებს მიაწოდოს ნივთიერება. მაშასადამე, პირველი საწყისები თავის სიმარტივის გამო მაგარი არიან, და ასე რომ არ ყოფილიყო, მათ არ შეეძლოთ მარად ყოფილიყვნენ და უსაზღვრო ჟამიდან საგნები წარმოეშვათ.

დაბოლოს, ბუნებას რომ არავითარი საზღვარი არ დაედვა საგანთა განაწილებისათვის, ნივთიერების ნაწილაკები იმდენად დაქუცმაცებული იქნებოდნენ მანამდის გავლილი უსაზღვრო დროის განმავლობაში ნაწარმოები დანაწილებისაგან, რომ არც ერთ საგანს, რომელიც მათგან იქნებოდა დროის განსაზღვრულ მომენტში წარმომდგარი, არ შეეძლო ოდესმე სიმწიფისათვის მიეღწია: ვინაიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ უფრო ჩქარა ხდება ყოველი საგნის დაშლა, ვიდრე პირუკუ მისი აღდგენა. ამის გამო, რომ არსებულყო რაიმე, რასაც ამ ჟამამდის წარსული დრო უსაზღვრო დღეების განმავლობაში ანაწილებდა და შლიდა, არ შეიძლებოდა ის აწი ოდესმე წარმომდგარიყო. ვინაიდან კი ჩვენ ვხედავთ, რომ ყოველი საგანი კვლავ ჩნდება და რომ ამასთან ერთად საგნებისათვის განსაზღვრულია დრო, რომლის განმავლობაში მათ შეუძლიათ სიმწიფეს მიაღწიონ, — ამიტომ ცხადია, რომ სინამდვილეში არსებობს გარკვეული საზღვარი საგანთა განაწილებისათვის.

ამას ემატება ის, რომ ყოველი საგანი, თუმცა ის შედგება ნივთიერების ძალიან მაგარ ნაწილაკებისაგან, შეიძლება რაიმე ძალის გავლენით, რაც უნდა მაგარი იყოს ის, რბილად იქცეს და დაემზავდეს წყალს, ჰაერს, მიწას, ცეცხლს: ეს იმიტომ შეიძლება, რომ საგნებს ურევია სიცალიერე. წინააღმდეგ ამისა, რომ საგანთა საწყისები რბილი ყოფილიყვნენ, შეუძლებელი იქნებოდა იმის გავება, თუ როგორ წარმოდგებოდა აქედან მაგარი ქვა და რკინა: მთელი ბუნება სრულიად მოკლებული იქნებოდა მტკიცე საფუძველს. მაშასადამე, არსებობენ მაგარი ნაწილაკები, რომელთა სიმავრე დამოკიდებულია სიმარტივისაგან. რაც უფრო მეტად არიან ისინი შემჭიდროვებულნი, მით უფრო მაგარია და მით უფრო მეტს წინააღმდეგობას აჩენს ის საგანი, რომელიც მათგან არის შემდგარი.

ბოლოს, ვინაიდან საზოგადოდ არსებობს საზღვარი საგანთა ზრდისათვის და მათი სიცოცხლისათვის და ვინაიდან დაკანონებულია ისიც, თუ რომელ საგანს რა შეუძლია და რა არ შეუძლია ბუნების კავშირის ძალით, — ამიტომ ყველაფერი როდი იცვლება უსაზღვროდ. პირიქით, საგანთა გვარები იმდენად უცვლელი რჩებიან, რომ ერთი და იმავე ჯიშის ფრინველებს ტანზე ერთნაირი ნიშნები აქვთ: ცხადია, რომ მათ უნდა ჰქონდეთ აგრეთვე ერთნაირი ნივთიერების ნაწილაკები. რომ საგანთა

ჰოი, ბერძენთა ტომის დამამშვენებელი, რომელმაც პირველმა შესძელ ამოდენა სიბნელისაგან ესოდენ ნათელი შუქი გამოგერტყოცნა და დაგემტკიცებია, რომ ცხოვრება სიხარულია! შენი მიმდევარი ვარ და აწ უკვე მტკიცე ნაბიჯთა ვადგამ შენს მიერ გაკვლეულსა გზასა ზედა: არა იმიტომ თითქო მწადდეს შენ შეგეჯიბრო, არამედ იმიტომ, რომ მსურს ნიგბაძო სიყვარულით შენ. განა შეიძლება, რომ მერცხალი გედს გაეჯიბროს, ან განა შესაძლებელია, რომ სუსტ ფეხოსანმა თიკანმა ძლიერსა ცხენსა გაუსწროს? მამა და გამომგონებელი შენ ხარ. შენ გვაწვდი ჩვენ დარიგებათა, მამისა მზგავსად, და, როგორც ფუტკარნი გულმოდგინედ სინჯავენ ყოველსავე აყვავებულთა მინდორთა ზედა, ჩვენც ასრე, ჰოი სახელგანთქმულო, ხარბად ვეწადით შენს ნაწერთა შორის ყოველთა იმ ოქროს სიტყვათა, რომელნიც მარადიული სიცოცხლის ღირსნი არიან და იქნებიან.

რა ჟამსაც შენი მოძღვრება ცხად ჰყოფს, რომ საგანთა ბუნება წარმოდგარია ღვთაებრივი განგების გარეშე, შიში ქრება, ქვეყნისა ბჭენი ისპობიან, და მე ვხედავ, თუ როგორ ჩნდებიან სივრცეში საგანნი, წარმომიდგება ღმერთთა სახე და მათი მშვიდობიანი საცხოვრებელი, რომელსაც არც ქარიშხალი აწუხებს, არც წვიმიანი ღრუბელნი ასველებენ, არც მწვავე სიცივით შეკუმშული ფიფქნი თეთრი თოვლისა ეცემიან და რომელსაც ზევიდან უღრუბლო ეთერი დაჰყურებს და ფართოდ გაბნეული შუქით უღიმის.

ბუნება აწვდის ღმერთებს ყველაფერს და არაფერი მათ არასოდეს არ აწუხებთ. ახერონიც მათ არასოდეს არ ემუქრება და დედამიწაც არ უშლის მათ ხელს უცქირონ ყოველსავე, რაც მათ ქვევით ხდება სივრცეში. როდესაც მე ვუფიქრდები ყოველსა ამას, მე მიპყრობს რაღაც ღვთაებრივი გრძნობა შენს მიმართ, — გრძნობა სიხარულისა და მოწიწებისაგან ნარევი: იმდენად ცხადად მოჩანს ბუნება, რომელიც ყოველ მხრივ ასე კარგად გაქვს გაშუქებული.

ვინაიდან მე ზევით გადმოვეცი; თუ როგორია საგანთა საწყისები და ამ უკანასკნელთა სხვადასხვა სახეები, როგორ დაჰქროლავენ ეს საწყისები ერთმანეთთან დაჯახების გამო და როგორ არის შესაძლებელი მათგან ყველა საგნების გაჩენა, ეხლა ამის მზგავსად, მე ვფიქრობ, ჩემს ლექსებში უნდა განხილულ იქნეს გონებისა (animus) და სულის (anima) ბუნება და უნდა სრულიად განიდევნოს ის შიში ახერონის წინაშე, რომელიც ადამიანის ცხოვრებას ძირშივე სწამლავს, ყველაფერს სიკვდილის შავს ფერებში მოსავს და არაერთარს წმინდა სიამოვნებას არ გვიტოვებს.

შევხედებით ხშირად ადამიანებს, რომლებიც გაიძახიან, რომ მათ არ ესაჭიროებათ ჩვენი ფილოსოფია, რომ მათ თვითონ იციან, რომ სულის, არსი სისხლია და სიკვდილის ჯურღმულზე უფრო საშიშარია ავადმყოფობა და ნაძრახი სიცოცხლე.

მაშინაც კი, როდესაც ადამიანები, საზიზღარ ბოროტმოქმედებაში მხილებულნი, სამშობლოდან გაძევებულნი, თავის ახლობელთა ხილვისაგან შორს გატყორცნილნი, უზომო მწუხარებით არიან შეპყრობილნი, ხომ განანგრძობენ ისინი ცხოვრებას და, სადაც არ იყვნენ ეს საწყალნი, ხომ დღესასწაულობენ მიცვალებულთა დღეს, ჰკლავენ შავს ბატკნებს, ღვთაებრივ აჩრდილებს მსხვერპლებს სწირავენ და გაჭირვება უფრო მეტად აღვივებს მათში სარწმუნოებრივ გრძნობას. თუ ექვე გაქვს ადამიანის შესახებ უნდა დააკვირდე მას მაშინ, როდესაც ის გაჭირვებაში იმყოფება, ვინაიდან გასაჭირში შეიცნობა უკეთესად, როგორია ადამიანი. სწორედ გაჭირვების დროს აღმოხდება ხოლმე ადამიანს გულის სიღრმიდან წრფელი ხმა, ნიღაბი ჰქრება და სინამდვილე რჩება. ცხოვრების ამ იარების მნიშვნელოვან ნაწილს ასაზრდოებს სიკვდილის შიში.

დაბოლოს, სიკვდილის შიშს არა უმინშენელო ადგილი ეკუთვნის ცხოვრების ასეთ იარების მიზეზთა შორის, როგორც სიძუნწე და სახელისადმი ბრმა სიყვარულია, რომელთა გავლენით საწყალი ადამიანები კანონის ფარგლებს არღვევენ ხოლმე, ზოგჯერ ბოროტმოქმედებათა მონაწილეებად და შემსრულებლებადაც კი იქცევიან და დღე-ღამე შრომობენ ძალაზე მეტს. ადამიანებს ეჩვენებათ, რომ ცული სახელი საზოგადოებაში, ზიზღი და მწვავე სიღარიბე სასიამოვნო და მყუდრო ცხოვრებასთან შეუთავსებელია და თითქო სიკვდილის წინამძღოლია. და ვინაიდან ყალბი შიშით შეპყრობილ ადამიანებს სურთ შორს იყვნენ ამ უბედურებისაგან, ისინი ამაგრებენ საკუთარ მდგომარეობას თანამოქალაქეთა სისხლით, მკვლელობებს მკვლელობებზე აზვირთებენ და დახარბებულად აღიღებენ თავიანთ სიმდიდრეს, სიხარულით არიან შეპყრობილნი ძმის დასათლავების დროს და მწუხარებით ივსებიან ნათესავთა ლზინის დროს.

სიკვდილის იმავე შიშის გამო ღრღინს გულს ხშირად შური: ის გავლენით სარგებლობსო, ამას დიდი პატივისცემით უცქერიანო, მე კი სიბნელესა და სიბინძურეში ვგორაობო, — ასე ჩივის შურიანი ადამიანი. ბევრი ადამიანი იღუპება ძეგლებისა და სახელის შექმნის სურვილის გამო. ხშირად სიკვდილის შიში ადამიანებს იპყრობს ისეთი ძლიერი სიძულვილით სიკოცხლისადმი და ქვეყნის ცქერისადმი, რომ ისინი სევდიან გუნებაზე თვითონ იკლავენ თავს: მათ გამოეპარათ ის გარემოება, რომ სიკვდილის შიშმა სწორედ ყოველი მწუხარების წყარო, ის არის რომ უმანკოებს აწვალებს, მეგობრულ კავშირს სპობს და სათნოების საფუძველს სრულიად არყვეს. მართლაც ადამიანები ხშირად ახერხონის შიშით ღალატობენ სამშობლოს და საყვარელ ნათესავებს. როგორც ბავშვები კანკალელებს სიბნელეში ყველაფრის შიშით, ისე ჩვენც დღის სინათლეში გვეშინია ასეთი რამესი, რაც იმაზე მეტად როდია საშიშარი, რისაც ბავშვებს ეშინიათ სიბნელეში ფანტაზიის გამო. საჭიროა, რომ ეს შიში და სიბნელე გაფანტონ არა მზის სხივებმა და დღის ნათელმა ისრებმა, არამედ ბუნების გონიერმა შესწავლამ.

უპირველეს ყოვლისა მე ვამბობ, რომ გონება (animus), რომელსაც ჩვენ ხშირად ქკუს (mens) ვეძახით და რომელშიც მოთავსებულია ცხოვრების განმსჯელი და მართველი ძალა, არის ადამიანის ნაწილი სწორედ იმგვარად, როგორც ხელი, ფეხი და თვალები არიან მთელი ცხოველის ნაწილები. ბევრი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ გონების შეგნება (sensum animi) არ არის ტანის განსაზღვრულ ნაწილში მოთავსებული, რომ ის არის ტანის რაღაც სასიცოცხლო წესი, რომელსაც ბერძნები ეძახიან „ჰარმონიას“ და რომელიც მიზნება იმის, რომ ჩვენ ვცოცხლობთ შეგნებიანად (cum sensu) მიუხედავად იმისა, რომ გონება ტანის არც ერთს ნაწილში არ იმყოფება; როგორც ხშირად ლაპარაკობენ ხოლმე სხეულის ჯანმრთელობაზე და ეს ჯანმრთელობა კი არ არის ჯანმრთელი სხეულის არც ერთს ნაწილში მოთავსებული, სწორედ ამგვარად ზემოხსენებული მეცნიერების სულის ცნობიერებას არ ათავსებენ ტანის არც ერთს ნაწილში. ამ შეხედულებაში, მე ფიქრობ, ეს მეცნიერები ძალიან ცდებიან.

ხშირად გარეგნული შესამჩნევი ნაწილი ჩვენი ტანისა სნეულია, იმდროს, როდესაც შიგნიდან ჩვენ კმაყოფილი ვართ. ხშირად კი წინააღმდეგ ამისა ხდება ისე, რომ სულით გაუბედურებული მთელი თავისი სხეულით ხარობს. ეს ასე ხდება იმავე კანონის ძალით, რომლის გამო თავი არ არის ტკივილით შენებული, როდესაც ფეხი ტკივილს განიცდის.

გარდა ამისა, როდესაც ტანის ასოები ტკბილი ძილით არიან შეპყრობილი და დამძიმებული სხეული უგრძობლად ძევს, არის ჩვენში ტანისაგან განსხვავებული რაღაც, რომელიც ამ დროს განიცდის მრავალგვარ მღელვარებას და გრძნობს სიხარულის ფანცქალსაც და გულის ამო ზრუნვებსაც.

რათა შენ შესძლო იმის შეცნობა, რომ ტანის ასოებში სულიც (anima) არის და ჰარმონიას როდი უპყრია ეს ტანი, უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის, რომ ხშირად ჩვენი ტანის ასოებში რჩება სიცოცხლე მაშინაც კი, როდესაც ტანის დიდი ნაწილი დაკარგულია. წინააღმდეგ ამისა სიცოცხლე გარბის მაშინათვე ძარღვებიდან და სტოვებს ძელებს, თუ კი სითბოს სულ ცოტაოდენი რაოდენობა გაიფანტა და პირიდან გავიდა მცირეოდენი ჰაერი. აქედან შენ შეგიძლია შეიცნო, რომ სხეულის ყველა ნაწილებს თანასწორი მნიშვნელობა არ აქვთ და არც ერთნაირად აუცილებელი არიან ისინი სიცოცხლის შესანარჩუნებლად, არამედ უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვთ სხეულის ასოების სიცოცხლისათვის ქარისა და თბილი ორთქლის თესლებს. მაშასადამე, ტანში არის სითბო (calor) და მაცოცხლებელი ქარი (ventus vitalis), რომელიც სტოვებს ჩვენს ასოებს, როდესაც ეს უკანასკნელნი კვდებიან.

ვინაიდან უკვე განმარტებულია, რომ გონებისა და სულის არსება (natura) არის ადამიანის სხეულის ნაწილი, დაუბრუნე „ჰარმონია“-სიტყვა ბერძნებს, რომელთაც ის გადმოუღიათ მუსიკალური ჰელიკონიდან ან სხვა საიდანმე და შეუფერებლად გადმოუტანიათ სულზე: ჰქონდეთ ბერძნებს ეს სიტყვა, შენ კი დანარჩენს ჩემს ნათქვამს დააკვირდი.

მე ვამბობ, რომ გონება (animus) და სული (anima) დაკავშირებული არიან ერთმანეთთან და ერთსა და იმავე არსებას ჰქმნიან (conficere), მაგრამ განსჯა (consilium), რომელსაც ჩვენ ვეძახით გონებას (animus) და ჰკუთს (mens), არის თითქო მთავარი და ის მართავს მთელ სხეულს. ის მოთავსებულია ტანის შუა ნაწილში—გულში. აქედან გამოდის ხომ შიში და ამ ადგილთან არის დაკავშირებული სიხარულიც: მაშასადამე, აქ არის გონება და ჰკუთ მოთავსებული. სხვა ნაწილი სულისა, გაბნეული მთელს ტანში, ემორჩილება გონებას და მისი ბრძანების თანახმად მოდის მოძრაობაში. რაც შეეხება გონებას, მხოლოდ ის არის თავისით გონიერი და თავისით ხარობს, მაშინაც კი, როდესაც არაფერი არ ამოძრავებს სულსა და სხეულს. და როგორც შესაძლებელია, რომ მხოლოდ თავი ან თვალი გვეტყინოს და არა მთელი სხეული, სწორედ ამგვარად ზოგჯერ გონება განიცდის მწუხარებას ან სიხარულს, სულის დანარჩენი ნაწილები კი, რომელნიც ჩვენი ტანის ასოებში არიან გაბნეული, არაფერს არ განიცდიან ამ დროს. მაგრამ როდესაც გონება ძალიან დიდი შიშით არის შეპყრობილი, მაშინ ჩვენ ვამჩნევთ, რომ მთელი სულიც, რომელიც სხეულის ასოებშია გაფანტული, მოდის მოძრაობაში, მთელს ტანს ოფლი და სიმკრთალე ედება: ენა ბორძიკობს, ხმა სუსტდება, თვალები ბნელდება, ყურებში ხმაურობა ისმის, მუხლები იკეცებიან, და ბოლოს, ჩვენ ვხედავთ, კაცი ხშირად კვდება ასეთი შიშისაგან. აქედან ყველას შეუძლია ადვილად შეიცნოს, რომ სული (anima) დაკავშირებულია გონებასთან (animus): გონების ძალით ამოძრავებული სული ანარცხებს სხეულს.

იგივე საბუთი გვასწავლის, რომ სულისა და გონების ბუნება (natura) ნივთიერია. განა ცხადი არ არის, რომ სულისა და გონების ბუნება ნივთიერია, რაკი მათ შეუძლიანტ ტანის ასოები ამოძრავონ, გამოაღვიძონ ტანი ძილისაგან, შესცვლონ პირისახე და მთელი ადამიანი მართონ და ატრიალონ: ყველაფერი ეს ხომ შეუძლებელია შეხების გარეშე, შეხება კი ხომ შეუძლებელია ნივთიერობის გარეშე.

გარდა ამისა, შენ ხედავ, რომ გონება მოქმედობს ტანთან ერთად და მასთან ერთად იღებს შთაბეჭდილებებს, როდესაც საშინელი ისარი შედის ტანში და ძვლებსა და ნერვებს აზიანებს, მაგრამ მთლად არ ჰკლავს კაცს. მაშინ ამას მოსდევს სისუსტე, ტკბილი სურვილი მიწაზე დაცემისა და ბოლოს გაურკვეველი მისწრაფება კვლავ ზეზე წამოდგომისა.—მისწრაფება, რომელიც უჩნდება მიწაზე უკვე დაცემულ კაცს. მაშასადამე, ცხადია, რომ გონების ბუნება ნივთიერია, ვინაიდან ის ზიანდება ნივთიერი ისრის გარტყმისაგან.

ესლა მე ვეცდები მოგცე შენ იმის განმარტება, თუ როგორი ნივთიერების არის გონება და რისგან შედგება ის. უბირველეს ყოვლისა გეტყვი, რომ გონების ნივთიერება არის ძალიან ნაზი და ის ძალიან პატარა ნივთიერი ნაწილაკებისაგან არის შემდგარი. რათა შენ შესძლო იმის შეცნობა, რომ ეს ასეა, მიაქციე ყურადღება შემდეგ გარემოებას. არაფერი არ კეთდება ისეთი სისწრაფით, რა სისწრაფითაც გონება განიზრებს ან წამოი-

წყებს ხოლმე რასმე. ამრიგად, უჩქარესად მოძრაობს, ვიდრე სხვა საგანი, რომლის ბუნება ნათლად მოჩანს თვალების წინაშე. და რაკი ამდენად მოძრაობს, ის უნდა შემდგარიყო მრგვალი და ძალიან პატარა ნაწილაკებისაგან, რათა უქანასკნელნი, სულ მცირეოდენი ბიძგისაგან მოდიოდნენ მოძრაობაში. წყალიც იმიტომ არის ადვილად ასამოძრაებელი და სულ მცირეოდენი მიზეზის გამო მდინარეობაში მოდის, რადგან ის შედგება მრგვალი და პატარა ნაწილაკებისაგან. წინააღმდეგ ამისა, თაფლს უფრო მტკიცე ბუნება აქვს, სითხე მისი უფრო ზანტია, მისი მოძრაობა უფრო ნელია, და მისი ნივთიერების ნაწილები უფრო შეკრული არიან ერთმანეთთან: უდავოა, რომ ეს ასეა იმიტომ, რომ თაფლი არ არის შემდგარი ისეთივე მსუბუქი, ნაზი და მრგვალი ნივთიერ ნაწილაკებისაგან, როგორც წყალი.

მსუბუქსა და ნელს სიოს შეუძლია ყაყაჩოს მარცვლები ისე ამოძრაოს, რომ დიდი გროვა სრულიად გაანიავოს, მაგრამ მას არ შეუძლია გაფანტოს ქვების ან ისრების გროვა. მაშასადამე, რაც უფრო მცირე და მსუბუქია ნივთიერი ნაწილაკები, მით უფრო მოძრავი არიან ისინი. წინააღმდეგ ამისა, რაც უფრო მძიმე და ტლანქი არიან ისინი; მით უფრო ურყევი არიან. მაშასადამე, რაკი აღმოჩენილია, რომ გონების ბუნება მეტის მეტად მოძრავია, აუცილებელია, რომ ის პატარა, მსუბუქი და მრგვალი ნივთიერი ნაწილაკებისაგან იყოს შემდგარი. ამის ცოდნა ბევრს რამეში სასარგებლო და გამოსადეგარი იქნება შენთვის, ჩემო კეთილო.

ეს გარემოება ცხად ჰყოფს აგრეთვე იმას, თუ რა ნაზი ქსოვილისაგან შედგება გონება და რაოდენ მცირე ადვილს დაიჭერდა ის, რომ შეკუმშულიყო. იმიტომ, როდესაც ადამიანს ეწვევა სიკვდილის უდარდო მოსვენება და გონება და სული მას განშორდებიან, ჩვენ ვერ ვამჩნევთ, რომ მას დააკლდა რამე სხეულის მოცულობაში ან წონაში: სიკვდილი ყველაფერს სტოვებს გარდა მაცოცხლებელი შეგნებისა (*sensum vitalem*) და თბილი ორთქლისა (*calidum vaporem*). მაშასადამე, ცხადია, რომ სული შემდგარია ძალიან მცირე ნივთიერი ნაწილაკებისაგან, რომლებიც გაფანტული არიან ძარღვებში, კუნთებში და ნერვებში და ქსოვილს შეადგენენ. ამრიგად, როდესაც მთელი სული გადის სხეულიდან, გარეგნული მოცულობა ტანისა ხელშეუხებელი რჩება და მისი წონაც არ მცირდება. ამის მზგავსია, როდესაც ღვინოს ეკარგება სურნელება, ან როდესაც ბალზამის საამური სუნი ჰაერში იფანტება, ან კიდევ, როდესაც რომელსამე სითხეს გემო ეცლება, ამასობაში კი თვალთ არ ემჩნევა, რომ რომელიმე ამ ნივთიერებათაგან დამცირდა ან რომ მას წონა მოაკლდა: რა თქმა უნდა, იმიტომ ხდება ეს ასე, რომ ამ ნივთიერებათა გემო და სუნი ძალიან პატარა ნაწილაკებით არის გამოწვეული. ეს გარემოებაც ერთხელ კიდევ ცხადჰყოფს; რომ გონებისა და სულის ბუნება ძალიან პატარა ნაწილაკებისაგან არის შემდგარი, ვინაიდან მათი განშორება ტანის წონას არაფერს აკლებს. მაგრამ ჩვენ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ სულს მარტივი ბუნება აქვს. მომავლადებს აღმოხდებათ ხოლმე ნელი სიო (*aura*) სითბოსთან შერე-

ული; სითბოს (vapor) მიჰყვება თან ჰაერი (aer), რადგან არ არის ისეთი სითბო, რომელშიც არ იყოს ჰაერი გარეული: ვინაიდან სითბოს თხელი ბუნება აქვს, არ შეიძლება რომ მასში მოთავსებული არ იყოს ჰაერის მრავალი ნაწილაკი. ამგვარად, ნათელია, რომ გონების ბუნება სამმაგია.

მაგრამ ყველაფერი ეს არ არის საკმაო გრძნობის (შეგნების, sensum) წარმოსაშობად და ვერც წარმოდგინება, რომ რომელსამე მთავანს შეუძლია გამოიწვიოს გრძნობის შემცველი მოძრაობა (sensiferos motus), რომელიც ქუასთან არის დაკავშირებული: მაშასადამე, აუცილებელია, რომ მათ მიემატოს რაღაც მეოთხე ელემენტი: ამ უკანასკნელს არ აქვს საზოგადოდ სახელი. არაფერია მასზე უფრო მოძრავი და უფრო ნაზი, და არც უფრო პატარა და მსუბუქი ნაწილაკებისაგან შემდგარი. ის აძლევს უპირველესად სხეულის ასოებს გრძნობის შემცველ მოძრაობას; უპირველესად ისევე ამოძრავდება ხოლმე, რადგან პატარა ნაწილაკებისაგან არის შედგენილი. მისგან კი მოძრაობას მიიღებს სითბო, სიო, ჰაერი და ყველაფერი სხვა: მაშინ სისხლიც მოძრაობს ძარღვებში, მთელი შიგნეულობაც მგრძნობიარედ იქცევა და, ბოლოს, მოძრაობა გადაეცემა ძვლებსა და ტვინს, და ჩნდება ან სიამოვნება, ან ამის საწინააღმდეგო განცდა.

ამ მეოთხე ელემენტში ტკივილს და ცხარე უსიამოვნებას არ შეუძლია, შეიქრენ ისე, რომ ყველაფერი არ აირიოს იმ ზომამდე, როდესაც სიცოცხლეს გამოეცლება ადგილი და სულის ნაწილაკები გადაინა გარეთ სხეულის ყველა ხერხედიდან. მაგრამ მღელვარებანი მომეტებულ შემთხვევაში თავდებიან სხეულის ზედაპირზე; ამის გამო გვაქვს ჩვენ სწორედ შესაძლებლობა სიცოცხლე შევინარჩუნოთ.

მე მსურდა ამეხსნა, რა კანონის ძალით არიან ეს ოთხი ელემენტი ერთმანეთთან შერეული და როგორ არსებობენ ისინი, მაგრამ უნებურად მალეძინებს ხელს ამ განზრახვაზე ჩვენი დედაენის სიმწირე. მიუხედავად ამისა, მაინც ვეცდები, რამდენადაც კი შევსძლებ, ზოგადად შევებო ამ საკითხს. ნივთიერი ნაწილაკები ამ ოთხი ელემენტისა ისე მოძრაობენ ერთმანეთში, რომ არ შეიძლება არც ერთი ელემენტის განცალკევება და რაიმე მანძილით ერთისაგან მეორის გამოყოფა: ოთხივენი ირსებობენ როგორც ერთი სხეულის რამოდენიმე ძალა. ისე როგორც ყოველი ცხოველის ხორცს აქვს სუნი, სითბო და გემო, მაგრამ ყველა ამ თვისებათაგან ერთი სხეული წარმოდგება, სწორედ ამგვარად სითბო, ჰაერი, უხილავი სიო და ის მოძრავი ძალა, რომელიც თავისით აძლევს მოძრაობას პირველს სამს და რომლისაგან იღებს დასაწყისს ტანის ასოების გრძნობა, — ოთხივე ესენი ერთად შერეულნი ჰქმნიან ერთს არსებას. უკანასკნელი (მეოთხე) ელემენტი ღრმად არის დამალული ჩვენი ტანის შიგნით, ის ყველაზე ქვევით მდებარეობს (sybest) და მასზე უფრო შიგნით (inira) ჩვენს ტანში არაფერია. ის არის მთელი სულის სული (anima animae). როგორც გონებისა და სულის ძალა, გაბნეული ჩვენი სხეულის ასოებში და მთელს ტანში, უხილავია, ვინაიდან ის ძალიან პატარა ნივთიერი ნაწილაკებისაგან არის შექმნილი, — სწორედ ამგვარად უხილავია ის მეოთხე უსახელო ელემენტი.

რადგან ის შედგენილია ძალიან პატარა ნივთიერი ნაწილაკებისაგან; ის არის მთელი სულის სული და მთელი ტანის მმართველი. ამგვარივე საბუთით აუცილებელია, რომ სიო, ჰაერი და სიტბო იმყოფებოდნენ ჩვენს არსებაში ერთმანეთთან შერეულად და ერთი იყოს მეორის ზევით (emineat) ან მეორის ქვეშ (subsist), მაგრამ ისე, რომ ყველა ამათგან მაინც რალაც ერთი მთელი იყოს წარმომდგარი და არ იყოს ცალკე სიტბო, ცალკე სიო, ცალკე ჰაერი, რათა მათი ურთიერთისაგან გათიშვით არ მოისპოს შეგნება (გრძნობა).

სიტბო არის ის ელემენტი სულში, რომელიც მომეტებულად მოქმედობს ბრაზის დროს, როდესაც კაცი ანთებულია და; განრისხებული, თვალებიდან ცეცხლს აფრქვევს. ცივი სიო კი არის შიშის თანამგზავრი, რომელსაც შეაქვს ტანში ერთნაირი და რომელიც აცახცახებს ასოებს, აგრეთვე მშვიდობიანი ჰაერი არის ის ელემენტი, რომელიც მოქმედობს, როდესაც გული არის დაწყნარებული და პირისახე ნათელი. იმ ქმნილებებში, რომელთაც მრისხანე გული აქვთ და რომელთა ქკუა ადვილად აინთება ბრაზით, სჭარბობს სიტბო. ასეთებია პირველ რიგში ლომები, რომელნიც ისე ღრიალებენ ხოლმე, რომ ლამის გულმკერდი ჩაილეწონ, და რომელთაც არ შეუძლიან ბრაზის ტალღა გულში ჩაიკლან. უფრო მეტი სიოა ირემთა ცივის არსებაში და მათ მოცახცახე ასოებში. და ეს სიო არის ამ ცახცახის მიზეზიც. ხარების ჯიში კი მშვიდი ჰაერით ცხოვრობს უფრო, და არასოდეს მათ ბრაზის ცეცხლი არ ედება, არ აბრმავეებს თავისი ბოლით და არ იწვევს ბურუსიან აჩრდილებს; არც ცივი შიშის ისრები ემუქრება ამ ჯიშს, რომელსაც შუა ადგილი უჭირავს ირმებსა და ბრაზიან ლომებს შორის.

ასეთივეა ადამიანთა მოდგმაც: რომ სწავლამ ისინი თანასწორად აღზრდილად აქციოს, მაინც სწავლას არ შეუძლია წაშალოს ის პირველი თვისებები, რომლებიც თვითვეულ ადამიანზე აღბეჭდილია ბუნების მიერ.

არც ის უნდა ვიფიქროთ, თითქო შეიძლებოდეს ბოროტება ძირფესვიანად იქნეს ადამიანიდან აღმოფხვრილი, რათა ერთი არ იყოს უფრო ადვილად განწყობილი ბრაზისაკენ, მეორე შიშარობისაკენ, მესამე კი მეტის სიმშვიდისაკენ, ვიდრე ეს საჭიროა. აუცილებელია, რომ ჩვენ გარჩევა შევიტანოთ ადამიანთა სხვადასხვა ხასიათებში და ამ უკანასკნელთაგან დამოკიდებულს ზნეჩვეულებებში. ეხლა მე არ შემიძლია ამათ ფარული მიზეზების გამოძიება და იმ აღნაგობათათვის¹⁾ სახელების მოპოვება, რომელთაგანაც დამოკიდებულია ხასიათების ეს სხვადასხვაობა. ოღონდ ვფიქრობ, რომ ამ საქმეში შეიძლება ვთქვათ ის, რომ ცოტაა ბუნების მიერ აღბეჭდილი ისეთი კვალი, რომლის განდევნა მეცნიერებას არ შეეძლოს, რათა არაფერ არ გვიშლიდეს ხელს ღმერთებისათვის ღირსი ცხოვრება ვატაროთ.

ამრიგად, ტანს უჭირავს სული, რომელიც თავის მხრივ არის ტანის მფარველი და მხსნელი. ორივე შეკრულია ერთმანეთთან საერთო ფესვებით,

1) ე. ი. ატომებისათვის. (შენ. მთარგმნ.).

და მათი ურთიერთი გათიშვა არ შეიძლება უსიკვდილოთ. როგორც საკმეველის ნამცეცებისათვის არ შეიძლება სუნის წართმევა მათ მოუსპობლად, სწორედ ამგვარად არ შეიძლება გონება და სული გამოეთიშონ მთელ ტანს ისე, რომ მთელი ადამიანი არ დაიღუპოს. იმ თავითვე მათი ნივთიერი ნაწილაკები გადახლართულია და ისინიც ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან და ერთი და იგივე ბედი აქვთ. ერთი მეორის დაუხმარებლად და ერთმანეთისაგან მოწყვეტილად არ მოჩანს ტანისა და სულის ძალა. მათი საერთო და ურთიერთ შორის დაკავშირებულ მოძრაობათაგან ჩნდება ანთებული ჩვენს შიგნით შეგნება (sensus).

შემდეგ, მარტოდ მარტო ტანი არასოდეს არ იბადება, არც იზრდება და არც სიკვდილის შემდეგ განაგრძობს არსებობას. წყალი რომ გაუშვებს ხოლმე ორთქლს, რომელიც მასში მოცემულია, მაგრამ ამით ის არ ისპობა თვითონ, არამედ რჩება უვნებელი, — აი ამ მოვლენისაგან განსხვავებით, ვამბობ, ტანის ასოები ვერ იტანენ სულის გაცლას მათგან, არამედ ურთიერთისაგან განთიშულნი ისინი იღუპებიან, მტვრად იქცევიან. ჩასახვის მომენტიდან ტანი და სული ეჩვევიან სიცოცხლის მოძრაობებს ერთმანეთთან კავშირში — ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ისინი დედის წიაღში იმყოფებიან. ასე რომ, მათი ერთმანეთისაგან გათიშვა შეუძლებელია მოხდეს ისე, რომ ამას სიკვდილი არ მოჰყვეს. ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ: რადგან სიცოცხლის საფუძველია ტანისა და სულის კავშირი, მათი არსებობაც ერთმანეთთან დაკავშირებულია.

გარდა ამისა, თუ ვინმე უარყოფს, რომ ტანს შეუძლია შეგნება (sentire) და, ფიქრობს, რომ მხოლოდ სული, გაბნეული მთელს ტანში, არის იმ მოძრაობის მატარებელი, რომელთაც შეგნებას ვუწოდებთ, — ცხადია, რომ ის თვალსაჩინო კეშმარიტებას ეწინააღმდეგება. რა არის ის, რომლის საშუალებით ვინმეს შეუძლია ოდესმე დაამტკიცოს, რომ ტანი შეიგნებს, თუ არა ის, რაც მოგვცა და გვასწავლა თვით სინამდვილემ? სინამდვილე კი გვიჩვენებს, რომ სულისაგან დაცალიერებული ტანი სრულიად მოკლებულია შეგნებას. ის არ ჰკარგავს იმას, რაც მარად მის საკუთარ თვისებას (proprium) წარმოადგენს, როგორც ჰკარგავს ის ბევრს რასმე, როდესაც იღუპება სამუდამოდ.

შემდეგ, იმის თქმა, თითქოს თვალებს არ შეეძლოთ რაიმე დანახონ, არამედ ისინი, გაღებულ კარებსავით, გონებას აძლევენ დანახვის საშუალებას, უგნურობაა, ვინაიდან ამის მთქმელთა წინააღმდეგ ლაღადებს გრძნობა: გრძნობა იზიდავს ხომ და აგროვებს სახეებს ორგანოში. ხშირად ჩვენ არ შეგვიძლია დავინახოთ ბრწყინავი საგნები იმიტომ, რომ ჩვენს ხედვას უშლიან ხელს მათი სხივები. კარების მიმართ კი ეს არ ხდება, ვინაიდან ოია კარები, რომლებშიც ჩვენ ვიხედებით, არავითარ შრომას არ ეწევიან. გარდა ამისა, თუ კარების მაგიერობას სწევენ ჩვენი თვალები, მაშინ გონება უკეთესად უნდა ხედავდეს მაშინ, როდესაც თვალები ამოთხრილია, რადგან კარების ჩარჩოები მას ამ შემთხვევაში არ დააბრკოლებენ.

არ დაუჯერო ამ საკითხში იმას, რაც წამოაყენა დემოკრიტეს წმიდა მოძღვრებამ, თითქო ტანის თვითიული ნაწილაკი სულის თვითიულ ნაწილაკთან იყოს შეერთებული და ამგვარად იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებული ჩვენი ასოები. იმ დროს, როდესაც სულის ნაწილაკთა მასსა ბევრად უფრო ნაკლებია, ვიდრე ტანისა და ხორცის ნაწილაკებისა, პირველთა რიცხვი უფრო მცირეა და ისინი თხლად არიან გაბნეული ტანის ასოებში. ჩვენ მხოლოდ ეს შეგვიძლია ვიფიქროთ: რამდენიც არის ჩვენს ტანში გაბნეული ნივთიერი ნაწილაკი, რომელთაც შეუძლიანთ შეგნების მოძრაობის (sensiferos motus) გამოწვევა; იმდენი ინტერვალით არიან ერთმანეთისაგან დაშორებული სულის ატომები. მართლაც, ჩვენ არ ვიგნებთ არც მტვერის მიკვრას ჩვენს ტანზე, არც იმას, თუ როგორ ეკვრება ჩვენს კანზე კირის ფხვნილი ან ლამის ნისლი. ჩვენ არ ვგრძნობთ არც ობობის ნაწს ძაფებს, რომლებსაც ვედებით სრარულის დროს, არც იმავე მწერის ძველს კანს, რომელიც გვეცემა თავზე, არც ფრინველთა და ზოგიერთ მცენარეთა ბურტყლს, რომელიც ნელა ეცემა ქვევით, რადგან ძალიან მსუბუქია. ჩვენ არ ვგრძნობთ აგრეთვე ზოგიერთი ცხოველის ცოცვას და არც ფეხების ცალკე ნაბიჯებს, რომლებსაც აღგამენ ჩვენს ტანზე კოლოები და სხვა მათი მზგავსი ცხოველები. საჭიროა, რომ ჯერ ჩვენს ასოებში გაბნეული მრავალი ნივთიერი ნაწილაკები იყვნენ მოძრაობაში მოყვანილი, სანამ სულის ატომები, რომლებიც ასეთი ინტერვალებით არიან ერთმანეთისაგან დაშორებული, შესძლებენ შეგრძნებას, ერთად შეგროვებას, შეერთებას და კვლავ ერთმანეთისაგან განშორებას.

გონება უფრო მეტად არის ჩვენი სიცოცხლის დამცველი და უფრო მეტად ჰფლობს ის სიცოცხლეს, ვიდრე სული. სულის არც ერთ ნაწილს არ შეუძლია დარჩეს ტანში დროს სულ მცირეოდენ განმავლობაშიც კი, თუ გონება და ჭკუა ტანს გაეცალენ. სული მისდევს უკან გონებას, სტოვებს გაცივებულ ასოებს სიკვდილის ყინვაში და იფანტება ჰაერში.

მაგრამ ის, ვისაც შერჩენილი აქვს ჭკუა და გონება, ცოცხალი რჩება ხოლომე, ნაკუწ-ნაკუწებადაც რომ იყვეს ქცეული და ყველა ასოები რომ ქონდეს გარშემოჭრილი. ტანი, რომელსაც შემოაჭრეს გარშემო ასოები და რომელსაც მოაკლდა სულის სათანადო ნაწილები, მაინც ცოცხლობს და განავრძობს სუნთქვას. თუ მთელ სულს არა, სულის დიდ ნაწილს მაინც მოკლებული ადამიანი არ კვდება და რჩება, ისე როგორც ხედვის ცოცხალი უნარი) როდესაც თვალი გარშემო კრილობებით არის დაფარული) არ იკარგება, თუ თვალის გუგა არ არის დაზიანებული: სანამ თვალის ბურთს სულ მთლად არ დააზიანებენ, არამედ გარშემო მიაყენებენ ჭრილობას, გუგას კი დასტოვებენ უვნებლად, ხედვის უნარი რჩება. მაგრამ თუ სულ მცირეოდენი საშუალო ნაწილი თვალისა დაზიანდა, თვალის დანარჩენი ნაწილები უვნებელიც რომ დარჩნენ, მაშინათვე ხედვის უნარი იკარგება და სიბნელე მყარდება. ასეთი კავშირით არიან შეკრული გონება და სული მუდამ.

ეხლა კი მე შევეცდები შენი ცხოვრების ღირსი ლექსით გადმოგცე შეხედულებები, რომელთა აღმოჩენას დიდი ხანი დასჭირდა და რომელიც მე შევითვისე სასიამოვნო შრომით: გადმოგცე იმისათვის, რათა შენ შეიცნო, რომ ცხოველების გონება და სული იბადებიან და კვდებიან. შენ უნდა თვითულის სახელის ქვეშ ორივე იგულისხნო და, როდესაც მე სიტყვის მიზეზის გამო ვიტყვი, რომ სული მოკვდავია, შენ იფიქრე, რომ იქ გონებაც ნაგულისხმევა, ვინაიდან ორივენი (გონება და სული) ისე არიან დაკავშირებული ერთმანეთთან, რომ ერთს არსებას წარმოადგენენ.

1
P 197

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	83:	3
1. ელვატიზმი და ატომიზმი		5
2. დემოკრიტიზმ პირივემება		7
ლევიკიპეს საკათხი 7. დემოკრიტიეს ახალგაზრდობა 8. დემოკრიტიეს მოგზაუ-		
რობა 9. აღმოსავლეთი და მეცნიერება 10. მეცნიერების განვითარების		
პირობა 10. დემოკრიტიე და ჰიპოკრათი 11. დემოკრიტიეს თხზულებები 11.		
3. სიცალიერამ		12
ატომიზმის მიზანი 12. ბუნება ნამდვილად არსებობს 12. სიცალიერე როგორც		
ბუნების პირობა 13. ატომიზმი დაემპირია 14		
4. ნივთიერების პრობლემა		16:
იონიური ფიზიკა 16. ანაქსიმენი 17. ანაქსაგორი 18. დემოკრიტიეს გზა 19		
5. ატომების თვისებები		20
განუყოფელობა 20. საესეობა 21. შუეუალობა 21. მარადიულობა 21. აბსტრა-		
ქტობა 22. ატომების ურთიერთი განსხვავება 22. ატომები, როგორც საგნე-		
ბის „ძირები“ 23. ელემენტები 24. თვისებათა კლასიფიკაცია 25. ატომიზ-		
მის მეთოდოლოგია 25. ატომების მოძრაობის მიზეზი 26. მოძრაობის და-		
ცულობა 26. უმართებულო საყვედური ატომიზმის წინააღმდეგ 27.		
6. ატომისტური კოსმოგონია		29
მსოფლიო და კოსმოსი 29. პრეკოსმიური მოძრაობა 29. კოსმოსის ჩასახვა 30:		
კოსმოსის დანგრევა. 31. კოსმოსის დაშლის მიზეზი 32.		
7. ატომისტური ანთროპოლოგია		33
სული და სხეული 33. დემოკრიტიე და თანამედროვე მექანისტური მატერიალი-		
სტები 34. აზროვნება 34. გრძობა 35. სიცოცხლე 35. სიკვდილი 36.		
8. ატომისტური ეთიკა.		37
ნათესაობრივობა 37. ცხოვრების მიზანი 38. ზომიერება 39. შეუსაბამობა 40.		
ოჯახი 40. აღზრდა 41. სახელმწიფო 41. კანონიერება 42. რევოლუცია 43:		
9. ატომიზმის კრიტიკა.		44
ატომიზმი და რელიგია 44. ატომიზმი და თანამედროვე ბუნებისმეტყველება 44		
დემოკრიტიეს ატომი არ არის რეალობა 46. ატომიზმის უპირატესობა 46.		
ატომიზმის აპორია		47
დაშატება. ლუკრეციუსის „საგანთა ბუნებისათვის“.		49

შეტდომების ბასწორება!

პვერდი	სტრიქონი	დაბეჭდილრა:	უნდა იყოს:
8	35	vord. 35	vor id. 35
19	28	ქვეყანაში	ქვეყნებში.
19	2	ქვეყნებშიც.	ქვეყანაშიც
18	42	Anfänge	Anfänge,
25	9	აჲა	აჲაჲ
26	6	მაგალითად.	მაგალითად
33	40	რა	არ
35	33	საშუალებით	საშუალებებით.
37	39	Betrachtung—	Betrachtung
37	43	V,	U,
38	41	eine	eine,
42	41	Помысли	По мысли
45	42	Wissenschaftund	Wissenschaft und
47	40	Tübingen	Tübingen
51	2	მოითხოვენ	მოითხოვდენ

1251/3
29/1

1
e 197

